

Slovenský národopis

3·4
36 · 1988

Na obálke: 1. strana: Neznámy autor, Jánošíkova družina. Prvá polovica 19. stor., kolorovaná oceľorytina. ULUV, Bratislava. Foto K. Šilinger. Na Slovensku jstevujú dve variácie grafik-ocelorytín so zbojníckym výjavom v zbierkových fondoch ULUV Bratislava a ZM Trnava, ktoré slúžili ako predlohy k maľbám na skle. Autorom alebo autormi sú domáci oceľorytci remeselnej úrovne, ktorí spracovali známu obrazovú kompozíciu na základe citenia empiru. Grafiky znázorňujú epický dej — prijímanie nového člena do zbojníckej družiny.

4. strana: Znamky s jánošíkovským motívom, vydané v Československu pri príležitosti výročia ľudového hrdinu. Foto A. Mičuchová

Ako koncovky sú použité kresby Aleša Černého: Valašský odzemok — „obuškovy“. Z výskumu Z. Jelínkovej 1964.

HLAVNÁ REDAKTORKA
Božena Filová

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Zora Vanovičová

REDAKČNÁ RADA
Ján Botík, Soňa Burlasová, Václav Frolec, Viera Gašparíková, Emília Horváthová, Soňa Kovačevičová, Igor Krištek, Milan Leščák, Ján Michálek, Ján Mjartan, Štefan Mruškovič, Viera Nosáľová, Antonín Robek, Peter Slavkovský, Viera Urbanová

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)

European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

TRADÍCIE O ZBOJNÍCTVE V KULTÚRE
A HISTORICKOM VEDOMÍ NÁRODOV
ČESKOSLOVENSKA — K 300. VÝROČIU
NARODENIA JURAJA JÁNOŠIKA

ŠTÚDIE — MATERIÁLY

Úvod (Viera Gašparíková) . . .	399
Horváth, Pavel: Vznik a vývoj zbojníctva v slovenskej oblasti Karpát . . .	407
Gašparíková, Viera: Rozprávanie slovenského ľudu o zbojníkoch . . .	429
Klímová, Dagmar: Folklórni vyprávění o zbojníkch karpatské oblasti Moravy a Slezska . . .	453
Burlasová, Soňa: Slovenské ľudové piesne so zbojníckou tematikou . . .	469
Šrámková, Marta — Širovátka, Oldřich: Moravské a slezské písně o zbojníkch . . .	483
Důžek, Stanislav: Zbojnícké tance v slovenskej ľudovej tanečnej tradícii . . .	493
Jelínková, Zdenka: Zbojnícké ľudové tance na Moravě a ve Slezsku . . .	509
Profantová, Zuzana: Zbojnícka tematika v prislovnej tradícii na Slovensku . . .	519
Luther, Daniel: Zbojnícka motivika v slovenskom ľudovom divadle . . .	526
Ondrejka, Kliment: Detský folklór so zbojníckou tematikou v oblasti slovenských Karpát . . .	531
Čierna, Katarína: Zbojnícka tematika v ľudovom výtvarnom prejave na Slovensku . . .	543
Kraus, Cyril: Jánošík v poézii slovenského romantizmu . . .	563
Charous, Emil: Zbojníci v české literatuře . . .	572
Beneš, Bohuslav: Zbojník a zbojníctví v české pololidové literární produkci . . .	583

Čavojský, Ladislav: Postavy zbojníkov v slovenskej divadelnej tvorbe . . .	590
Kováč, Mišo A.: Postavy zbojníkov v slovenských a českých bábkových divadelných hrách . . .	594
Mihálik, Peter : Zbojnícka tematika v slovenskej filmovej tvorbe . . .	599

DISKUSIA

TEORETICKO-ANALYTICKÉ ŠTÚDIE
A MATERIÁLYFORMOVANIE SOCIALISTICKÉHO VEDOMIA
SÚČASNÉHO ČLOVEKA Z ASPEKTOV
ETNOGRAFIE A FOLKLORISTIKY

Filová, Božena: Úloha národopisnej vedy pri formovaní socialistického spoločenského vedomia . . .	618
Botík, Ján: Národopis a historicko-etnická identifikácia súčasného človeka . . .	625
Hlášková, Hana: Miesto povestovej tradície pri formovaní spoločenského vedomia . . .	628
Botíková, Marta: Úloha etnografie pri formovaní etnického vedomia Slovákov v zahraničí . . .	631

ROZHLADY

Kučma, Ivan: Národopisné bádanie v Matici slovenskej — k 125. výročí založenia . . .	633
Živoné jubileum PhDr. Viery Gašparíkovej CSc. (Milan Leščák) . . .	639
Jubileum PhDr. Ester Plickovej CSc. (Jarmila Paličková-Pátková) . . .	641
O činnosti seminára marxistickej metodológie pre mladých vedeckých pracovníkov pri Národopisnom ústave SAV (Zuzana Profantová) . . .	644

X. valné zhromaždenie Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV a vedecká konferencia Úloha národopisnej vedy pri formovaní spoločenského vedomia — Levice 1987 (Hana Hlôšková) 645
 Výstava „Jánošík v slovenskom výtvornom umení“ (Martin Mešša) 649

RECENZIE A REFERÁTY

V. Kopčan, Turecké nebezpečenstvo a Slovensko (Hana Hlôšková) 650
 L. Bačinský — J. Bakšay, Monografia Petrovan (Mikuláš Mušíka) 651
 J. Kočíš, Neznámy Jánošík (Peter Salner) 652
 J. Kočíš, Alžbeta Báthoryová a palatín Thurzo (Peter Salner) 652
 Narodna tvorčísť ta etnohrafija 1986 (Mikuláš Nevrlý) 653
 K. V. Kvitka, Vybrani statí (Mikuláš Mušíka) 655
 P. Janicka-Krzywda, Rok karpacki (Andrej Sulitka) 656
 B. A. Uspeňski, Kult św. Mikołaja na Rusi (Andrej Sulitka) 657
 B. Köpeczi, Une enquete linguistique et folklorique chez les Roumains de Transylvanie du nord (Eva Krekovičová) 658
 Der grosse Aufbruch (Peter Salner) 659
 J. F. Geist — K. Kürvers, Das Berliner Mietshaus 1740—1862; Das Berliner Mietshaus 1862—1945 (Peter Salner) 660
 P. H. Stahl, Histoire de la décapitation (Emília Horváthová) 661
 D. Freeman, Margaret Mead and Samoa (Marta Botíková) 662

OBSAH 36. ROČNÍKA

СОДЕРЖАНИЕ

ТРАДИЦИИ О РАЗБОЙНИЧЕСТВЕ В КУЛЬТУРЕ И ИСТОРИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ НАРОДОВ ЧЕХОСЛОВАКИИ К 300-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ЮРАЯ ЯНОШИКА

СТАТЬИ — МАТЕРИАЛЫ

Введение (Вера Гашпарикова) 399
 Хорват, Павел: Возникновение и развитие разбойничества в словацкой области Карпат 407
 Гашпарикова, Вера: Повествования словацкого народа о разбойниках 429
 Климова, Дагмар: Фольклорные рас-

сказывания о разбойниках карпатской области Моравии и Силезии 453
 Бурласова, Соня: Словацкие народные песни с разбойничьей тематикой 469
 Шрамкова, Марта — Сироватка, Олдржих: Моравские и силезские песни о разбойниках 483
 Дужек, Станислав: Разбойничьи танцы в словацкой народной танцевальной традиции 493
 Елиandrova, Зденка: Разбойничьи танцы в Моравии и Силезии 509
 Профантова, Зузана: Разбойничья тематика в традиционных пословицах в Словакии 519
 Лутер, Даниел: Мотивы разбойников в словацком народном театре 526
 Ондрейка, Климент: Детский фольклор с разбойничьей тематикой в области словацких Карпат 531
 Черна, Катарина: Тематика разбойничества в народном изобразительном искусстве в Словакии 543
 Краус, Цирил: Яношик в поэзии словацкого романтизма 563
 Хароус, Эмил: Разбойники в чешской литературе 572
 Бенеш, Богуслав: Разбойник и разбойничество в чешской полународной литературной продукции 583
 Чавойски, Ладислав: Фигуры разбойников в словацком драматическом творчестве 590
 Ковач, Мишо А.: Персонажи разбойников в словацких и чешских пьесах для кукольных театров 594
 Мигалик, Петер: Тематика разбойничества в словацком кинематографическом творчестве 599

ДИСКУССИЯ

ТЕОРЕТИКО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ И МАТЕРИАЛЫ

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА С ТОЧЕК ЗРЕНИЯ ЭТНОГРАФИИ И ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Филова, Божена: Задача этнографической науки в процессе формирования социалистического общественного сознания 618
 Ботик, Ян: Этнография и историко-этническая идентификация современного человека 625
 Хлошкова, Хана: Место традиции предания при формировании общественного сознания 628

Ботикова, Марта: Задача этнографии при формировании этнического сознания Словаков за рубежом . . .	631	Oldřich: Die mährischen und schlesischen Lieder über Räuber	483
ОБЗОРИ		Důžek, Stanislav: Die Räubertänze in der slowakischen Volkstanztradition	493
Кучма, Иван: Этнографическое исследование в Матици словацкой — к 125-ой годовщине основания . . .	633	Jelínková, Zdenka: Die Räubertänze in Mähren und Schlesien . . .	509
Жизненный юбилей Д-ра Веры Гашпариковой, канд. наук (Милан, Лешчак)	639	Profantová, Zuzana: Die Räuberthematik in der Sprichworttradition der Slowakei	519
Юбилей Д-ра Эстер Плицковой, канд. наук (Ярмила Паличкова — Паткова)	641	Luther, Daniel: Die Räubermotivik im slowakischen volkstümlichen Theater	526
О деятельности семинара марксистской методологии для молодых научных сотрудников при Институте Этнографии САН (Зузана Профантова)	644	Ondrejka, Kliment: Die Kinderfolklore mit Räuberthematik im Bereich der slowakischen Karpaten	531
X-ое Генеральное собрание Словацкого этнографического общества при САН и научная конференция Задача этнографической науки при формировании общественного сознания — Левице 1987 (Гана Хлошкова)	645	Čierna, Katarína: Räuberthematik in der bildnerischen Äusserung des Volkes in der Slowakei	543
Выставка «Яношик в словацком изобразительном искусстве» (Мартин Мешша)	649	Kraus, Cyril: Jánošík in der slowakischen romantischen Literatur	563
РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ	650	Charous, Emil: Die Räuber in der tschechischen Literatur	572
СОДЕРЖАНИЕ ЖУРНАЛА ЗА 36-ОЙ ГОД ИЗДАНИЯ	664	Beneš, Bohuslav: Der Räuber und das Räuberwesen in der tschechischen halbvolkstümlichen literarischen Produktion	583
		Čavojský, Ladislav: Die Räuber gestalten im slowakischen Theater-schaffen	590
		Kováč, Mišo: Die Räubergestalten in den slowakischen und tschechischen Spielen des Puppentheater	594
		Mihálik, Peter : Die Räuberthematik im slowakischen Filmschaffen	599

INHALT

TRADITIONEN ÜBER DAS RÄUBERWESEN IN DER KULTUR UND HISTORISCHEN BEWUSSTSEINS DER NATIONEN IN DER TSCHECHOSLOWAKEI — ZUM 300. JUBILEUM DES GEBURTSTAGES VON JURAJ JANOŠÍK

STUDIEN — MATERIALIEN

Einleitung (Viera Gašparíková)	399
Horváth, Pavel: Die Entstehung und Entwicklung des Räuberwesens im slowakischen Teil der Karpaten	407
Gašparíková, Viera: Die Erzählungen des slowakischen Volkes von den Räubern	429
Klímová, Dagmar: Die Räuber im Karpatengebiet Mährens und Schlesiens	453
Burlasová, Soňa: Die slowakischen Volkslieder mit Räuberthematik	469
Šrámková, Marta — Sirovátka,	

DISKUSSION

THEORETISCH-ANALYTHISCHE STUDIEN UND MATERIALIEN

DIE FORMIERUNG DES SOZIALISTISCHEN BEWUSSTSEINS DES ZEITGENÖSSISCHEN MENSCHEN AUS DEN ASPEKTEN DER ETHNOGRAPHIE UND FOLKLORISTIK

Filová, Božena: Die Aufgabe der ethnographischen Wissenschaft bei der Formierung des sozialistischen gesellschaftlichen Bewusstseins	618
Botík, Ján: Die Ethnographie und die historisch-ethnische Identifizierung des zeitgenössischen Menschen	625
Hlôšková, Hana: Der Platz der Sagentradition bei der Formierung des Gesellschaftsbewusstseins	628
Botíková, Marta: Die Aufgabe der Ethnographie bei der Formierung des ethnischen Bewusstseins der Slowaken im Ausland	631

RUNDSCHAU

Kučma, Ivan: Die ethnographische Forschung in Matica slovenská — zum 125. Jubiläum der Gründung 633

Das Lebensjubiläum von PhDr. Viera Gašparíková, CSc. (Milan Leščák) 639

Das Jubiläum von PhDr. Ester Plicková, CSc. (Jarmila Paličková-Pátková) 641

Über die Tätigkeit des Seminars der marxistischen Methodologie für junge Wissenschaftler bei dem Ethnographischen Institut des SAW (Zuzana Profantová) 644

Die X. Generalversammlung der Slowakischen Ethnographischen Gesellschaft bei der Slowakischen Akademie der Wissenschaften und die Konferenz „Die Aufgabe der ethnographischen Wissenschaft bei der Formierung des Gesellschaftsbewusstseins“ — Levice 1987 (Hana Hlôšková) 645

Die Ausstellung „Jánošík in der slowakischen bildenden Kunst“ (Martin Mešša) 649

BÜCHERBESPRECHUNGEN UND REFERATE 650

INHALT DES 36. JAHRGANGES 664

CONTENTS

TRADITIONS OF BRIGANDS IN CULTURE AND HISTORICAL CONSCIOUSNESS OF THE NATIONS OF CZECHOSLOVAKIA — TO THE 300TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF JURAJ JANOŠÍK

ARTICLES — VARIOUS MATERIAL

Introduction (Viera Gašparíková) 399

Horváth, Pavel: The beginning and development of brigandage in Slovak region of the Carpathians 407

Gašparíková, Viera: Narrations of Slovak folk about brigands 429

Klímová, Dagmar: Folkloric narration on brigands in the Carpathian region of Moravia and Silesia 453

Burlasová, Soňa: Slovak folk songs of brigands 469

Šrámková, Marta — Sirovátka, Oldřich: Moravian and Silesian songs on brigands 483

Důžek, Stanislav: Brigand's dances in Slovak folk dancing tradition 493

Jelínková, Zdenka: Brigand's folk dances in Moravia and Silesia 509

Profantová, Zuzana: Brigand's topic in proverbial tradition in Slovakia 519

Luther, Daniel: Brigand's motives in Slovak folk theatre 526

Ondrejka, Kliment: Children's folklore with brigand's topic in the region of Slovak Carpathians 531

Čierna, Katarína: Brigand's topic in the folk fine arts expression in Slovakia 543

Kraus, Cyril: Jánošík in the poetry of Slovak romanticism 563

Charous, Emil: Brigands in Czech literature 572

Beneš, Bohuslav: A brigand and brigandage in Czech semi-folk production 583

Čavojský, Ladislav: Characters of brigands in the Slovak theatre production 590

Kováč, Mišo A.: Characters of brigands in Slovak and Czech puppet theatre plays 594

Mihálik, Peter: Brigand's topic in the Slovak film production 599

DISCUSSION

THEORETICALLY-ANALYTICAL ARTICLES AND VARIOUS MATERIAL

THE SHAPING OF SOCIALIST CONSCIOUSNESS OF THE CONTEMPORARY MAN FROM THE ASPECTS OF ETHNOGRAPHY AND FOLKLORISTICS

Filová, Božena: The role of ethnographic science in shaping the socialist social consciousness 618

Botík, Ján: Ethnography and the historico-ethnic identification of the contemporary man 625

Hlôšková, Hana: The place of tale tradition in shaping social consciousness 628

Botíková, Marta: The role of ethnography in shaping ethnic consciousness of Slovaks living in abroad 631

COMMENTARY

Kučma, Ivan: Ethnographic investigation in Matica slovenská — to the 125th anniversary of its establishment 633

Life jubilee of Ph.D. Viera Gašparíková CSc. (Milan Leščák) 639

Jubilee of Ph.D. Ester Plicková CSc. (Jarmila Paličková-Pátková) 641

On the activity of the seminar of Marxist methodology for young scientific workers at the Institute of Ethnography of the Slovak Academy of Sciences (Zuzana Profantová) . 644
Xth General assembly of the Slovak ethnographic society at SASc and the scientific conference "The Role of Ethnographic Science in Shaping

social Consciousness" — Levice 1987 (Hana Hlôšková) 645

*
Exhibition "Jánošík in the Slovak fine arts" (Martin Mešša) 649

REVIEWS AND REPORTS 650

CONTENTS OF THE 36th VOLUME 664

ROZPRÁVANIA SLOVENSKEHO ĽUDU O ZBOJNÍKOCH

VIERA GAŠPARÍKOVÁ

Národopisný ústav SAV, Bratislava

I.

Rozprávania v kontexte ľudovej kultúry

Rozprávačské prejavy späté s postavami slovenských zbojníkov, ako aj s podobnými postavami známymi v ľudových tradíciách susedných národov, ktorých meno preniklo aj na Slovensko, nie je možné vidieť izolovane. Treba ich sledovať v širokých súvislostiach.

Na prvom mieste si však kladieme otázku ich postavenia v rozmedzí celej slovenskej ľudovej kultúry. Tu možno pozorovať mnohostranné kontakty, hoci nie vždy zjavné na prvý pohľad. Čo tu všetky oblasti spája, je totožný základný obraz. Je ním obraz zbojníka ako mimoriadnej osobnosti, stojaceho tak povediac mimo zákona pre svoju odbojnosť, vyhranený triedny postoj, ktorý ho z hľadiska vládnúcich vrstiev vyraduje zo spoločnosti, avšak ktorý napopak z pozícií biednych a vykorisťovaných je jej nedeliteľnou a najlepšou súčasťou, najvýznamnejším predstaviteľom ľudového spoločenstva, lebo najvyhranenejšie tlmočí jeho starosti, názory, predstavy a prania. Tento obraz nachádza konkrétny tvar veľmi výrazne v početných rozprávaniach, hoci neraz je to obraz zjednodušený a idealizovaný, a zároveň nie platný v rovnakom rozsahu vo všetkých dejinných obdobiach. Zároveň je to obraz, ktorý napriek svojmu dosahu do všetkých oblastí mimo rozprávania a folklóru vôbec nenadobúdala vždy také jasné podoby ako práve a predovšetkým v rozprávaniach, hoci ani tu sa

nedá absolutizovať. Niekedy vysvitá iba niektorá črta, inokedy obrysy pravej podstaty zbojníctva či konkrétneho zbojníka zostávajú takmer skryté, nevyslovené priamo, teda nevyjadrené manifestne autor-ským prejavom, takže ten, kto takýto prejav prijímal alebo vnímal, neraz si musel celkové kontúry dokresľovať sám.

Rozprávačské prejavy by nebolo správne uprednostňovať pred ostatnými fenoménmi ľudovej kultúry, konkrétne pred piesňou, ako aj ďalšími druhmi folklórnej slovesnosti, ale ani napr. pred tancom a hudbou, či pred mozaikou rôznych zložiek ľudového výtvarného umenia. Zdalo by sa, že rozprávanie o zbojníkoch hovorí rečou najjasnejšou, najkomunikovateľnejšou, lebo slovu každý rozumie, zatiaľ čo iné sféry nemusia byť ihneď alebo každému pochopiteľné. Avšak takýto záver by nebol úplne správny. Nielen preto, že rozprávanie, tak isto ako ktorékoľvek výtvary umeleckej povahy, je vlastne štylizácia, ktorá počíta s určitým výberom faktov, a že ani tieto fakty nepredkladá v úplnosti, ale opäť z nich selekciou čerpá iba niektoré črty — niekedy hlavné, niekedy podružné. Záleží na interpretovi, ako sa mu podarí ten-ktorý príbeh reprodukovať, záleží na celkovom stave rozprávačskej tradície v mieste či v regióne. Na Slovensku sa možno síce takmer všade stretnúť s rozprávami o zbojníkoch, ale najmä v súčasnej dobe — keď necháme bokom vplyv novodobých masovokomunikačných prostriedkov pôsobiacich na istú regeneráciu, ak nie priamo

renesanciu prozaických podaní o zbojníkoch — nemožno nepozorovať určitý útlm, rozklad a niekedy až zánik i tejto zložky folklórneho fondu. Tým však stráca aj rozprávanie o zbojníkoch svoju jasnosť, presnosť v zmysle pôvodného folklórneho obrazu, stáva sa hmlistým až nezrozumiteľným, niekedy z ucelenej skladby zostáva iba zlomok, úslovie alebo výrok bez znalosti širších spojitostí (ako napr. úslovie „meranie od buka do buka“). K zjavom tohto typu sa ešte podrobnejšie vrátíme, na tomto mieste ich pripomínáme iba preto, aby sme apriórne prozaické podania o zbojníkoch nestavali bez rozmýšľania pred inými úsekmi ľudovej kultúry na prvé miesto.

Kontakty medzi jednotlivými zložkami skladieb a výtvorov ľudu o zbojníkoch nemôžeme chápať ako niečo náhodné alebo ako odraz, ktorý sa z reality akoby ľúčovite rozšíril rôznymi smermi. Predstava o zbojníkoch v tej či onej konkrétnej podobe nezávisle prenikla do rozprávání, do piesní, tanečných či hudobných kompozícií a do úsekov výtvarného umenia. Treba pri tom počítať s autonómnym vývojom každej tejto sféry. Avšak zároveň, ak nie na prvom mieste, sa musí uvažovať o ich vzájomnom pôsobení v systéme celej ľudovej kultúry. Výtvarná akcia podnietila či mohla podnietiť narátorskú akciu alebo naopak, konkrétne spodobenie vo výtvarnom diele sa mohlo pretaviť do slovného vystihnutia zbojníckej podoby ap. Mnohokrát o týchto reláciách možno uvažovať iba teoreticky, dajú sa skôr predpokladať, ako vždy s istotou preukazovať, ale nesporne ich existencia nie je iba tézou.

Naproti tomu najmarkantnejšie spojitosti sa dajú preukázať v dvoch folklórnych rovinách — v rozprávaniach o zbojníkoch a v zbojníckych piesňach. Nemáme teraz na mysli vzájomné prepájanie piesne a prózy v rámci niektorých typov — o tom budeme hovoriť neskoršie. Chceme zdôrazniť transfer z jednej polohy do druhej, z piesne do prózy, čo je pravdepodobne častejší zjav než postup opačný. Znamená to teda, že ktorákoľvek látka z piesňového tvaru (baladického útvaru) môže prechádzať u rozprávačov do podaní mimo viazanej reči, alebo že iba zriedka sa veršové prvky ako určité rezíduá uchovávajú v

prozaickej skladbe. Niekedy takýto preliv signalizuje určitý úpadok, určitú formu rozkladu, môže sa v tom prejavovať napr. moment polozabudnutia, keď interpret nahrádza verše voľným, prozaickým podaním. Avšak vždy sa tieto prechody nedajú takto kvalifikovať, nehľadiac na to, že jeden sujet môže vojsť do oboch rovín súčasne alebo takmer súčasne a nedá sa spoľahlivo určiť, čo má nárok na prioritu. Pre naše účely takéto rozhodnutie nie je prvoradé a ani nevyhnutné, lebo sme chceli iba poukázať na zmienený preliv.¹

Vzájomná korešpondencia medzi rozprávaním a piesňou (baladou) je prirodzene všeobecný zjav, môže sa týkať rozmanitých tematických okruhov, ale pre slovenský folklórny fond je dosť príznačné, že k vzájomnému dotyku alebo i k nezávislým analógiám dochádza veľmi často. Je to nakoniec prirodzené, lebo práve zbojnícka tematika sa v slovenskej tradícii vyznačuje zvlášť vysokou frekvenciou, takže už len sám kvantitatívny výskyt predstavuje jeden z najvýznačnejších špecifických znakov slovenského folklóru, a pokiaľ sa sústreďujeme na tzv. klasickú, tradičnú ľudovú slovesnosť, tak môžeme azda hovoriť o znaku vôbec najšpecifickejšom.

Pri skúmaní zmienených stykov alebo nezávislých paralel samozrejme nestačí stavať vedľa seba vždy iba skladby v úplnosti, ako celky. Takéto prípady sú najvýraznejšie, avšak je potrebné ďalej analyzovať a všímať si jednotlivé prvky v celkovej sústave folklórnych útvarov, všímať si čiastkové obrazy, formulácie a motívy hlavné i podružné. Zároveň takáto analýza môže ukázať i pravý opak, ukázať, čím sa rozprávanie a pieseň (balada) od seba líšia a čo vytvára súbor znakov pre to-ktoré charakteristické obdobie. Pritom nám pochopiteľne nejde len o vonkajší vzhľad, totiž o rozdiel medzi rečou viazanou a neviazanou. Chceme skôr zdôrazniť spôsob stvárňovania. Zatiaľ čo sa rozprávanie — a teda aj rozprávanie o zbojníkoch — viac rozbieha do epickej šírky, všetko vyjadruje čo najdôkladnejšie a nevynecháva takmer žiadny detail, pracuje pieseň (balada) skôr s napovedaním, náznakom, je úspornejšia, „málovravná“. Ale viac než na tieto všeobecné rozdiely chceme poukázať na inú odchýlku, ktorá je

príznačná práve pre podania o zbojníkoch.

I keď aj v rozprávaniach o zbojníkoch sa načrtáva všeobecný obraz, obraz zbojníka bez uvedenia konkrétneho mena, býva to v porovnaní s baladou pomerne zriedka. Najčastejšie sa na oboch stranách stretávame s postavou Jánošíka, a tu sa dá zorné pole ešte rozšíriť na iné sféry ľudovej kultúry, kde je situácia v podstate rovnaká, predovšetkým na výtvarné prejavy. Iné mená do rôznych zložiek ľudovej kultúry spoločne prenikajú už takmer výnimočne. V piesňach (baladách) na rozdiel od mnohých rozprávání to býva dokonca meno, ktoré sa nekryje s postavou skutočného zbojníka, a skôr možno iba tušiť, že pod ním — pod menom Janík, Janiček — sa skrýva Juraj Jánošík. Ak prozaické podania o zbojníkoch nepoznajú Janka, Janíka alebo Janička, alebo iba práve pod vplyvom piesní a rozprávání, vymykajúcich sa vlastne už zo zbojníckej povestovej tradície, vystupuje v nich vedľa dominantného Jánošíka ešte dlhý rad mien, nositeľmi ktorých sú ďalší známi, ale aj menej známi zbojníci. Uvedme ešte aspoň jeden príklad, keď ústne rozprávanie nepodchytilo, pokiaľ vieme, zbojníka Matúša Budáča, ktorý vstúpil do ľudovej balady.

Pokiaľ neposudzujeme prozaické podania o zbojníkoch ako historicky uzavretú kapitolu, ako odraz iba kratších dejinných etáp, úplne odlišných od celkom nedávnej minulosti, čiže pokiaľ nevidíme v zbojníkovi výhradne protifeudálneho odbojníka, ale i odbojníka proti neutešenej skutočnosti v ďalších etapách nespravodlivej spoločenskej formácie v minulosti, tak sa nám rad zbojníckych postáv ešte ďalej rozširuje. Tu však oproti iným sféram ľudovej kultúry sa rozširuje práve len v oblasti prózy: znamená to, že pieseň zotrúva poväčšine iba u klasickej postavy zbojníka, zatiaľ čo rozprávanie túto postavu síce tiež zachováva, avšak nielenže k nej niekedy pridáva ďalšie črty, neraz stavajúce zbojníka i do menej pozitívneho svetla, ale zahrňuje do svojho repertoáru aj postavy novodobjšie.

Tým všetkým je dané, že arzenál ústnych prozaických podaní o zbojníkoch je u nás veľmi rozsiahly, tematicky značne pestrý. Okrem toho tematická šírka neodráža iba reálne skutočnosti. Rozprávania viac než

iné oblasti ľudovej kultúry vychádza z predchádzajúcich období folklórnej slovesnosti nielen výrazovo, nielen v jednotlivých článkoch, ale i v celých látkach, ktoré sa potom adaptujú na realitu zbojníckeho života. K šírke tematického areálu prispievajú ešte aj ďalšie okolnosti, najmä mobilnosť ústredného prejavu, a to nielen z jedného regiónu do regiónu iného v rámci Slovenska, ale tiež i z iných etník, pričom pochopiteľne nemožno zabúdať ani na postup opačný, totiž na šírenie prózy o zbojníkoch zo Slovenska k iným národom.

Osobitné miesto prináleží otázkam variability ústredného prozaického podania. Čo platí všeobecne, platí aj o próze so zbojníckou tematikou. Možno síce rozoznávať rozmanité typy — aspoň pre najzávažnejšie rozprávania — ale každý tento typ je viacmenej schémou, schémou vo väčšej miere než pri ľudovej piesni, kde stupeň variability je podmienený poväčšine zákonitosťami veršovej štruktúry, ktorá býva dosť stabilná a pomerne málokedy prechádza do inej štruktúry. Rozprávania síce tiež nie je úplne ľubovoľné, aj ono musí zachovávať určité pravidlá, nemôže kedykoľvek preberať nové prvky. Lenže práve tým, že ide o prózu, nikdy pri reprodukcii nedochádza k úplne vernému opakovaniu. K tomu pristupujú ešte iné faktory, ktoré ovplyvňujú tvar toho-ktorého variantu, ako rozdielne rozprávačské príležitosti, rôzne zloženie rozprávačského kolektívu, rozprávačove dispozície či indispozície atď.

Tu sa vnucuje porovnanie s niektorými výtvarnými prejavmi, ktoré často tiež akoby boli variáciami určitého typu. Rozdiel je tu však zrejmý: Variabilite môže podliehať akýkoľvek prozaický typ, akýkoľvek sujet, a tých je vo folklórnej próze o zbojníkoch podstatne viac než v akejkoľvek inej sfére ľudovej kultúry. V procese variability, kam v určitom slova zmysle spadá aj presun konkrétnej zbojníckej postavy do iného zbojníckeho príbehu, alebo jej infiltrácia do látky, kde zbojník nemusí vystupovať, dochádza tiež k spájaniu typov a k vytváraní typov nových, pričom nemalú úlohu zohráva princíp afinity.

II.

Postavy zbojníkov v ľudovom rozprávaní

Dosť dlhé obdobie zostávali prozaické texty o zbojníkoch takmer mimo odborného záujmu, a pokiaľ sa ich súbor zaregistroval, tak iba z malej časti. Toto ponechávanie bokom bolo v nesúlade so skutočnou ústnou tradíciou, ktorá sa vyznačovala neporovnateľne väčším počtom rozprávání a zároveň neporovnateľne väčším počtom zbojníckych postáv, ku ktorým sa príbehy pripájajú. Napr. v Polívkovom *Súpise slovenských rozprávok* možno sa vedľa Jánošíka zoznámiť s týmito menami zbojníkov: Hrajnoha (Rajnoha), Guláš, Maloch, Rochovec. Ďalej Polívka cituje už len údaj z monografie *Detva* od Karola A. Medveckého (Ružomberok 1905, s. 210), kde sa spomínajú tieto mená Jánošíkových druhov: Gajdošík, Mucha, Ilčík, Tarko, Potulčík, Surovec, Rajnoha, Ďurica, Garaj, Stunga, Valibuk a Valivrch. Zloženie Jánošíkovej skupiny však nie je úplne jasné, pričom dochádza k viditeľnému rozporu medzi historickými faktami a medzi folklórnou fikciou, podľa ktorej toto zloženie bolo a je značne variabilné.

Pavlovi Dobšinskému prináleží zásluha, že podal obsiahly výpočet zbojníckych postáv (*Prostonárodné obyčaje, poverý a hry slovenské*, Turč. Sv. Martin 1880, s. 88—89). Keď potom historický pohľad zmenil za pohľad z pozícií ľudu, totiž, keď sa zameral na „rozprávky a poviestky“, zaoberal sa otázkou zloženia Jánošíkovej skupiny:

„Dľa rozprávok ľudu Janko Botto zostavil kamarátstvo jejich takto: Jánošík, Surovec, Ilčík, Adamčík, Hrajnoha, Potúčík, Uhorčík, Garaj, Tarko, Mucha, Ďurica, Michalčík. — Dľa môjho zostavenia v Sborníku Mat. zv. II, zoš. 1, str. 89 miesto Michalčíka má stáť: Gajdošík, ktorého ľud vždy čo na gajdách hrajúceho predstavuje. Surovec ale bol vekom od Jánošíka pozdnejší, r. 1769 v Brezne kolesovaný, v tom čase ale, kde ešte dvojrúrových pušiek nebolo, vychýrený zvlášte tým, že sám zhotovil si pušku o dvoch rúrach na jednom šichte (záhlavku) a o jednom kohútiku uprostred rúr; kremeň v pysku kohútka zapravený a spustený zapálil, ale odrazu prach na panviciach oboch rúr

samopalnej (jak ľud hovorí) tejto pušky a zbojník odrazu dvoma výstrelmi desil pcestných. Nebodaj už pre toto vradil ľud Surovca do spoločníkov Jánošíkových, kam vlastne dľa rozprávok všetci zbojníci vyznačenci patria, naskoľko len do počtu 12 mestia sa. Prostonárodnia maľba predstavuje jich v zelených košielkach, opasku, chološňach bielych alebo sivastých a v krpčekách s čiernymi nadväzký, pritom vo vybíjaných širákoch alebo aj v jednorohatých polo vysokých klobúkoch na hlave, so samopalnou puškou na pleci a valaškou v ruke. A to obyčajne šiestich spolu v hore smrečinovej, kdežto po jednej strane odrazu spatríme Jánošíka podopretého na valašku, pri ňomž Ilčík gajduje; z druhej strany stoja Adamčík, Podstavčík, Hrajnoha; uprostred na priestranstve hrá a valaškou ponad hlavu zvíja Surovec. Na iných podobných obrazoch Hrajnoha preskakuje jedle, a plný sud vína vyvalený je pred všetkými na pažiti.“ (Tamtiež, 90—91.)

Dobšinského slová nezaujmu iba známou vzájomnou väzbou medzi prózou a výtvarným prejavom, ale tiež práve naznačeným rozporom medzi skutočnosťou a folklórnym stvárnením, ktorý prirodzene treba vidieť ešte v ďalších dimenziách. Nepriamo na to poukázal sám Dobšinský, keď sa zmienil v tej istej pasáži o „poetičnom ideáli“, ktorý ľud vtisol do svojich rozprávání o zbojníkoch a ktorý sa opäť nekryl s realitou. Pri sledovaní rozporu sa dá ísť tak ďaleko, že pojem zbojníka z folkloristického hľadiska sa nemusí kryť s pojmom zbojníka z pozícií historickej vedy. Treba teda brať do úvahy nielen zidealizovanie v ústach ľudu, ale i určitý presah až do obdobia, pre ktoré história zbojníctva už nepredpokladá.

Z hľadiska historického rozoznávame tri obdobia: 1. Počiatky a rozvoj zbojníctva (najmä od konca 15. storočia), 2. Rozmach zbojníctva (od polovice 17. do konca 18. storočia), 3. Súmrak a dozvuky zbojníctva (prvá polovica 19. storočia). Čo sa týka folklórnej prózy, najdôležitejšie a najlepšie dokumentované je obdobie druhé a tretie. Zároveň každé z oboch je reprezentované pozoruhodnou postavou: rozmach zbojníctva Jánošíkom, súmrak a dozvuky zbojníctva Vdovčíkom. Mimo pozornosti histo-

rika zostáva ďalšia spoločenská sústava, ktorá vystriedala feudálne zriadenie, v ktorej pre ďalšiu existenciu zbojníctva už neboli predpoklady.

Iná situácia je vo sfére folklórnej prózy, ktorá nielenže neodzrkadľuje mechanicky skutočnosť, ale ktorá i vo svojich predchádzajúcich rozprávaniach pretrváva a v určitom zmysle sa ďalej rozvíja. Pritom nadobúda nové črty a obohacuje sa o nové folklórne reálie. Tak sa môže stať, že postava, o ktorej historik ako o zbojníkovi už ani neuvažuje, môže folklórnym stvárnením v zbojníka prerásť. Takouto postavou je tatranský Karolicek, vlastným menom Karol Poroňský, ktorý bol folklórnym výskumom podchytený len nedávno a ktorého možno postaviť ako reprezentanta prozaických textov o zbojníkoch, a to z obdobia nie veľmi vzdialeného.

Folkloristicky nemáme do činenia s úplne inou, novou kvalitou, ale s prirodzenou obsahovou nadväznosťou. Tu spadá na váhu predovšetkým nejedna tematická zhoda: Tá istá historka, ktorá sa kedysi rozprávala o Jánošíkovi alebo o Vdovčíkovi, sa teraz pripája ku Karolickovi. O tematickom rozsahu podaní o zbojníkoch budeme síce hovoriť až v budúcej kapitole našej state, na ilustráciu treba však už na tomto mieste uviesť jednu charakteristickú látku o okradnutí krčmárky počas tanca. Tento sujet sa viazal k rôznym, „klasickým“ zbojníkom, ale rozvíja sa však až dodnes v spojení s Karolickom.² Karolicka od mnohých jeho predchodcov, predovšetkým od dvoch najtypickejších predstaviteľov zbojníctva na Slovensku, Jánošíka a Vdovčíka, odlišuje najmä vysoký vek. Už tým akoby sa Karolicek vymykal z obvyklého rámca, lebo zbojníci neraz veľmi skoro skončili na popravisku. Naproti tomu Karolicek akoby zostával zákonom nepostihnuteľný, lebo podľa výpovede súčasných rozprávačov navonok žil „usporiadaným životom“.

Karolicek nebol jedinou zbojníčkou postavou, ktorú sa podarilo podchytiť pri súčasných terénnych výskumoch. Bolo možné zapísať rozprávania o mnohých ďalších zbojníkoch, ktorí nevstúpili do širšieho povedomia a z veľkej časti sa ich pôsobenie viazalo na určité miesto alebo malý počet lokalít. Počet mien sa okrem špeciál-

neho folkloristického výskumu rozmnožil ešte dotazníkovou akciou, uskutočnenou pre potreby Etnografického atlasu Slovenska.³

Ani dnes sa nedomnievame, že týmto rozšírením dostávame už celkom vyčerpávajúci prehľad o zbojníkoch na Slovensku, presnejšie o ich včlenení do folklórneho rozprávania. Ostatne nemožno zostávať iba pri konkrétnych menách, ale do celkového prehľadu je potrebné zahrňovať i všeobecné označenia ako Jánošíkovci, alebo apelatíva horní chlapi, hôrni chlapi, dobrí chlapi, o ktorých sa rozprávalo už v starších záznamoch prozaických podaní; v súčasnosti možno podchytiť ešte iné označenia, napr. zbojníci z Poľska, živane, gaborci. Avšak často, či už v minulosti alebo dnes, sa v zápisoch ľudovej prózy o postavách nijako konkrétne nehovorí a rozpráva sa bez akéhokoľvek bližšieho určenia iba o zbojníkoch.

V nejednom prípade meno zbojníka nebýva konštantné, podlieha variabilite (Juro Jánošík—Jánošíak, Rajnoha—Hrajnoha—Drajnoha, Jakub Surovec—Suroviak, Michal Vdovec—Mišo Dovec, Vdovčík, Dovčík, a i.), niekedy je alebo môže byť vymyslené (napr. Krivá noha a i.), takže opäť pri skúmaní folklórnych pozícií sa nedá mechanicky uplatňovať historický aspekt. Z historického pohľadu uvedené mená, pokiaľ šlo o skutočného zbojníka, možno rozčleniť do rôznych období a charakterizovať úlohu, akú tá-ktorá postava zohrala. Táto úloha nadobúda prirodzene neraz celkom iné rozmery vo folklórnej prozaickej tradícii. Stáva sa teda, že meno niektorého zbojníka sa môže objaviť iba v jedinom rozprávaní, naproti tomu okolo iného sa zoskupuje množstvo príbehov, vzniká cyklus, ba i celé cykly. Postava zbojníka sa tak osvetľuje z rozmanitých strán, aby potom vystúpil do popredia jeho plastický portrét, zatiaľ čo u postáv okrajových či výnimočne vchádzajúcich do prozaickej tradície zostáva portrét zahmlený, bez akýchkoľvek určitých znakov.

Je samozrejmé, že v strede nášho záujmu sú vynikajúce zbojnícke osobnosti — vynikajúce najmä v tom význame, že vo folklórnom stvárnení boli do pozadia odsunuté lacno dobrodružné, drastické a vôbec negatívne prvky, a naopak v úsilí

o monumentalizáciu a glorifikáciu bol zdôraznený heroický tón a zmysel pre sociálnu starostlivosť. Pretože sa k nim viažu desiatky epizód akoby vzatých z ich života, vznikajú v súhrne všetkých rozprávani svojrázne biografie, podobné mozaikovému románu.⁴ Takýto folklórny „román“ sa vytvoril predovšetkým o Jánošíkovi, román od jeho narodenia až po jeho smrť. Obsah tejto folklórnej biografie podal vo svojom katalógu Julian Krzyżanowski (typ 8252). Slovenská verzia by sa od poľskej trochu líšila, niektorý prvok by z nej vypadol, lenže by bol nahradený mnohými inými, ktoré poľská tradícia nepozná, a navyše by román nekončil smrťou, ale pokračoval by ďalej, v Jánošíkovom odkaze a rozprávaniami o jánošíkovských či zbojníckych pokladoch.

Ak porovnáme na základe mnohých folklórnych prozaických textov medzi sebou postavy význačných zbojníkov, môžeme pozorovať dosť výrazné typologické rozdiely. Najlepšie sa dajú sledovať u všetkých troch postáv, ktoré sme vyzdvihli a z ktorých každá reprezentuje inú časovú etapu. Možno povedať, že čím ďalej do minulosti, tým viac sa postava idealizuje, tým viac narastá legenda o nej. Ako je známe, legendou sa stal v prvom rade Jánošík. Ludová fantázia síce nezabudla na niektoré jeho „ľudské slabosti“, ale tie sú v jeho portréte nedôležité, skôr vystupuje ako hrdina bez vážnejších chýb. Naproti nemu Vdovčík je už vykreslený realistickejšie, nie je takým jednoznačným hrdinom ako Jánošík, v jeho skutkoch, tak ako ich podchyťáva ľudová tradícia, sa možno stretnúť s nejedným prehrešením. Ľud v ňom už neoslavuje natoľko zbojnícky ideál, skôr zvyrazňuje niečo iné, Vdovčíkov dôvtip a šikovnosť. Na neho akoby nadväzoval Karolicek, na ktorého akoby sa už ani nevzťahovala predstava zbojníka — hrdinu. Aj Karolicek vyniká dôvtipom, a ten nachádza výraz v početných rozprávaniach humorne ladených, ktoré vo svojom celku predstavujú Karolicka ako rodeného figliara a ktoré sa zároveň výrazne odlišujú od predchádzajúcich, v tradícii hlboko zakotvených zbojníckych rozprávani.

Všetci traja sa od seba líšia aj navonok, vo výzore. Pokiaľ sa obmedzujeme iba na

zápisy tradície o Jánošíkovi z posledných rokov, predovšetkým prekvapí, akú konkrétnu podobu nadobúda práve on na rozdiel od ostatných. Tu sa však nesmie zabúdať na nejednu súvislosť. Jánošíkova podoba bola neraz zobrazená v rozličných výtvarných prejavoch, a napriek čiastkovým variáciám sa predsa len ustálila v hlavných črtách. Samozrejme zase naopak, rozprávanie o Jánošíkovi, podchycujúce nejednu jeho vonkajší znak, našlo odozvu vo výtvarnom spodobení. Avšak Jánošík sa nepredstavuje iba ako silný, statný, nepremožiteľný, dostáva aj ďalšie epitetá, ako vysoký, štíhly ako jedľa. Za toto dokreslenie vďačí ústne podanie z posledných čias okrem iného aj filmu, najmä staršiemu spracovaniu, v ktorom Jánošíka stvárnil Paľo Bielik. V porovnaní s prekreslenou postavou Jánošíka vyzerá folklórny výzor Vdovčíka chudobnejšie. Možno o ňom povedať len toľko, že ľudové podanie ho vykreslilo ako človeka malej, ale silnej postavy. Naproti nemu Karolicek bol vraj vysoký, „riadny chlap“, mal veľkú silu, ale nikdy ju nezneužíval.

Napriek typologickým rozdielom treba vidieť znaky, ktoré všetkých zbojníkov spájajú. Predovšetkým nemožno nechávať bokom základnú ideu „bohatým brať a chudobným dávať“, i keď aj tu, pri jej uplatňovaní treba vidieť rôzne odtiene. V ľudovom povedomí túto ideu najlepšie stelesňuje Jánošík, vôbec už nie natoľko Vdovčík a ešte menej, hoci nie zanedbateľne, Karolicek. Zo spoločného základu si možno tiež vysvetliť, prečo súbor rozprávani o tom-ktorom zbojníkovi neobsahuje iba historiky zvláštne, individuálne, na iné neadaptovateľné, ale aj historiky pripisované ďalším zbojníkom, okrem toho historiky, pre ktoré analógie či určité príbuznosti v celku alebo v niektorých článkoch a motívoch sa dajú hľadať aj inde. Bude teraz nevyhnutné zamerať sa na hlavné či výrazné témy prozaických podaní o zbojníkoch, ako aj na niektoré zvláštnosti ich tematickej výstavby.

III.

Témy prozaických podaní o zbojníkoch

Pri určovaní tematickej šírky slovenských rozprávani o zbojníkoch je potrebné si

predovšetkým vyjasniť otázku, čo všetko ešte možno považovať za tieto rozprávania. Ponúka sa riešenie, že východiskom či záchytným bodom sa môže stať už samotné slovo zbojník. Lenže takéto riešenie by bolo riešením bez hraníc, lebo by prestupovalo do všetkých častí folklórneho prozaického fondu a zakrývalo by pravú podstatu veci.

S výrazom zbojník sa stretávame v slovenskom rozprávačskom repertoári naozaj veľmi často. Tak napr. v jednej rozprávke zapísanej S. Czambelom sa rozpráva o zbojníkoch, ktorým nálezca nechal kotol peňazí. Šesť zbojníkov sa dohodlo, keď šli do mesta nakupovať potravu, že do jedla namiešajú jed. Druhých šesť sa dohovorilo, že ich postrielajú, až sa budú z mesta vracaf. Stalo sa, že sami tiež potom zahynuli, keď zjedli otrávené pokrmy (porov. Polívka IV, 356). Na prvý pohľad je zrejme, že toto rozprávanie, hoci v ňom hlavnú úlohu zohrávajú zbojníci, nie je možné považovať za podanie o zbojníkoch v pravom slova zmysle. Nejde len o to, že zbojníci sú tu variabilnými postavami, v iných variantoch vystupuje niekto iný, napr. závistliví bratia, ktorí potom zahynú tým istým spôsobom, v medzinárodnom katalógu A. Aarneho — S. Thompsona, kde typ dostáva číslo 763, jednajúcimi postavami sú poľovníci atď. Z typologického hľadiska ide o starobylú legendárnu látku, nazývanú u nás „Poklad prináša smrť“ a rozšírenú na celom svete. Závažný je tu však obraz zbojníkov, ktorý sa vymyká z klasického slovenského folklórneho fondu zbojníckych podaní. Je to obraz skrz-na-skrz negatívny, podobne ako obraz lúpežníka v českom variante (Tille II/1, 238—239). Zbojník (lúpežník) sa tu kryje s predstavou nebezpečného zlodēja, lupiča, ba niekedy i vraha. Ak tu i v početných ďalších prozaických typoch sa vyskytuje prevažne slovo zbojník, tak aspoň sčasti v tomto výraze možno vidieť silu skutočnej tradície o zbojníkoch, ktorá našla odzvu v konkrétnych tvaroch rozličných iných rozprávanií. Tak z klasických slovenských podaní o zbojníkoch treba vyľúčiť také rozprávkové príbehy, ktoré sú v Polívkovom *Súpise slovenských rozprávok* zahrnuté pod čísla 107—110: Ženích zbojník — Princ v zbojníckej krčme —

Zbojníka premôže sedliacky syn — Rozličné rozprávky zbojníckej (IV, 330—357).⁵

Ukázali sme, že Vdovčička a Karolicka do značnej miery spája šikovnosť a dôvtip. Tieto znaky nachádzajú zreteľné uplatnenie v rozprávkovom type o šikovnom zbojníkovi (podľa označenia u Polívku IV, s. 288 „Majster zloděj“). Tentokrát máme pred sebou žartovnú rozprávku, určitý druh humornej novely (AaTh 1525). U nás je najlepšie známa z úpravy Pavla Dobšinského „Klinko a Kompit král“ (porov. Polívka IV, 290—291), kde však nadobúda ešte povahu legendárnej rozprávky a zároveň obsahuje aj niektoré epizódy z okruhu rozprávok o hlúpom čertovi. Napriek tomu, že zbojník je tu postavou nesporne kladnou, nezačleňujeme ju do prozaických podaní o zbojníkoch. Prírodzene nielen preto, že rozprávanie akoby zo skutočného života prechádza u Dobšinského, podobne ako aj v niektorých iných, medzi nimi aj poľských variantoch (pozri Krzyżanowski 1525A), do inej roviny. „Majster zloděj“ je postava sociálne neutrálna, chýba jej čo len slabý náznak motivácie jeho činov, v ktorých bohatým bral a chudobným dával.

Z príkladov vidieť, ktoré rozprávania ako celky — a nie v jednotlivých častiach — nemožno považovať za rozprávania o zbojníkoch v našom slova zmysle. Sú to texty, kde konajúca osoba sa nekryje s predstavou „spravodlivého“ zbojníka, a tiež texty, kde síce zbojník nezohráva negatívnu úlohu, ale kde chýba základná sociálna motivácia, základná črta človeka, ktorý bohatým berie a chudobným dáva. Všetky tieto texty druhovo patria úplne inde, do celkom odlišnej kategórie — medzi rozprávky rozmanitých odtieňov: od čarovných cez legendárne až novelistické a humorné. Znamená to teda, že naše podania o spravodlivých zbojníkoch spadajú do protifahej oblasti, alebo že sa radia medzi povesti. Tam prináležia i svojou konkretizáciou, v ktorej sa poväčšine odráža špecifickým spôsobom historická realita. Tá prichádza k slovu okrem iného tak, že zbojník dostáva meno, meno poväčšine skutočné, meno historickej osoby. Keď potom aj v povestiach sa objavuje zbojník bez mena, môže to byť aj preto, že rozprávač meno pozabudol. Zakaždým

Ilustrácie z knižiek Tudového čítania o Jánošíkovi. Foto A. Mičúchová

však zostáva tu určité historické pozadie či pozadie fiktívnej historickej reality, nehľadiac na nerozprávkový spôsob podania.

Medzi rozprávkou a povestou samozrejme neexistuje nepreklenuteľná bariéra, objavujú sa nielen niektoré útvary prechodové, ale predovšetkým môže dochádzať k presunom od povesti smerom k rozprávke a od rozprávky smerom k povesti. Pri rozbere podaní o zbojníkoch nás zaujíma tento druhý presun. Uskutoční sa medzi iným vtedy, keď sa fabula zrealí a zrealističtí, keď dostane konkrétnu podobu a stáva sa akoby príbehom zo skutočného života, príbehom navyše alebo niekedy predovšetkým i s menom skutočnej zbojníckej postavy.⁶

V slovenskej tradícii získal známy sujet

o okradnutej krčmárke povahu typického rozprávania o zbojníkoch, možno dokonca povedať — povahu typickej zbojníckej povesti. Prirodzene, že sa spája s postavou Jánošíka a ako lokalita sa uvádza obec Podbiel. V spojení s Karolickom sa príbeh mal odohrať v krčme na Šarpanci, na rozcestí medzi Rakúsami a Ždiarom. Avšak okrem toho i v slovenskej tradícii sa typ o krádeži počas tanca vyskytuje bez toho, že by sa konkrétne uvádzalo meno zbojníka či zbojníckej družiny.

Napriek tomu, že ide o historiku vyznačujúcu sa dosť vysokou frekvenciou, máme zároveň do činenia s určitou výnimkou. V prevažnej väčšine textov nedochádza k zmienenému presunu a príbehy už aj primárne mali a majú svoje miesto medzi

povestami. Práve preto ich súhrn u významných zbojníckych jedincov vytvára osobitú biografiu. V nej akoby sa priamo odrážali hrdinove osudy. Prv než teda zdôrazníme postavenie ďalších typických príbehov a motívov o zbojníkoch v širšom kontexte, zastavíme sa pri tých článkoch, ktoré približujú zbojníkov život videný očami Iudu a rozvíjajúci sa podľa jeho predstáv: 1. Zbojníkovu mladosť, jeho vlastnosti, schopnosti a výstroj, 2. Zboj, 3. Lapanie zbojníka, 4. Smrť, 5. Zbojnícky odkaz.

Zbojník ako by už od samého narodenia bol neraz predurčený na to, aby sa stal nositeľom tohoto mena. Má byť silný, a preto ho matka pridáva dvanásť rokov. Svoju silu manifestuje už v mladosti tým, že uviaže železný ráf z kolesa chlapovi na krk ako mašľu, zdvihne voz so stromom alebo prevráti voz so sudmi vína, ukáže smer pavúzom z voza, preskočí s plnými vedrami cez kolibu, prinesie na malíčku skalú, unesie naraz štyri vrecia pšenice. Jeho sila sa vysvetľuje niekedy tak, že spočíva v siedmich vlasoch na jeho hlave. Zároveň je nezraniteľný, lebo chytá gule vystrelené z pušky a háže ich do pánov. Už od mladí vyniká šikovnosťou a dôvtipom. Vtipne odpovedá pánom, ktorí sa mu smejú, že na slobode je veľký, ale vo väzení malý. Preoblečený za pána alebo biskupa oklame a ozbíja vrchnosť, nepozorovaný sa dostane do domu obkoleseného strážou alebo k pánom v sene naloženom na voze. Poskladá kočišovi súdky so zlatom z voza, inokedy dá psom prehľnúť zrebe s lojom, aby nebrechali.

Zvláštne postavenie zaujímajú epizódy či motívy, ako nadobudne hrdinský výstroj. Od víl, čerta, strigy dostane valašku, čo sama rúbe (a táto valaška po jeho smrti zarastie do javora). Taktiež od víl, strigy, čerta, ale niekedy i od hada dostane opasok, ktorý ho robí mocným a nezraniteľným, alebo aspoň rastlinu, z ktorej si utká opasok. Podobne mocným ho robí košela, ktorú mu dajú tie isté alebo podobné démonické postavy — víly, strigy či vedomkyne. Môže získať aj iné čarovné predmety, ako od stríg alebo vedomkyne zázračnú zelinu alebo zázračnú šnúрку do gátí, inokedy zázračnú niť či zázračný krpec. Máva aj diamantový klobúk, ktorý mu svieti.

Ak je už dobre pripravený, vydáva sa na zboj. Pohnútky k nemu sú rôzne. Odchodom na zboj sa pomstí pánovi za otcovu smrť, alebo sa dáva na zboj preto, že otec mu pri

kose (t. j. pri kosení panskej lúky) umrel a on sám nechce pri nej umrieť. Alebo ak je hrdina ešte malý a nevládze kosť, kosci sa mu smejú, odíde do hôr a dá sa na zboj. V iných prípadoch sa tak stáva preto, že na neho neprávom padne vina za horárovu smrť. Zvláštny, avšak veľmi častý je motív, že nepoznaný ozbíja najprv vlastného otca, a keď sa mu to podarí, stáva sa potom skutočným zbojníkom.

Vynikajúca zbojnícka osobnosť nebýva obyčajne sama, často sa k nej pripájajú iné postavy a vzniká pevná družina, ktorej sa stáva uznávaným vodcom, kapitánom. Prv, ako k tomu dôjde, musí preukázať svoje prednosti predovšetkým rôznymi formami závodov, ako je hádzanie valaškou, sekerkou alebo budzogaňom, inokedy skákanie do výšky, zatínanie valašiek do stromov alebo chytanie za pasy.

Vlastné zbíjanie má mnoho podôb, a preto sa okolo neho zokupujú veľmi početné príbehy. Zbojník sám alebo za účasti svojich druhov prepadá pánov doma a odoberá im na hostine šperky, inokedy ich ozbíja v krčme; sem prináleží aj citovaný typ o okradnutej krčmárke. Okrem toho, a vlastne najčastejšie sa prepady uskutočňujú na cestách. Na ceste prepadne zbojník lekárnik a ozbíja ho, podobne kupcov v hore alebo jeho koristou sa stanú vozy s dukátni. Aj keď tieto prípady dominujú, nevyhne sa neraz zbojník ozbíjaniu z núdze. Prepadne učiteľa, berie mu peniaze, ale keď sa od neho dozvie, že nemá na prehratie v kartách, polovicu mu z nich vráti. Valacha dokonca ozbíja o pár šestákov alebo gazdovi ukradne kabanicu.

Zbíjaním sa tiež pomstí pánom. Pomstí sa za chlapca, ktorého páni zabijú pri zábave na kolkárni. Alebo potrestá bohatého mäsiara, ktorý platil falošnými peniazmi.

K zbíjaniu nedochádza preto, aby sa zbojník obohatil alebo aby sa inak vyvršil na pánoch. Zbíjanie je prostriedok k cieľu a získané prostriedky alebo majetok slúžia na to, aby sa pomohlo chudobným. Zbojník obdaruje chudobného študenta a pošle ho nazad do škôl, inokedy Oravcov, ktorí idú na zárobky. Oráčom dá peniaze, aby si kúpili mocné voly, dievčatám stužky, ktoré vzal čipkárovi, chudobným meria súkno od buka do buka. Taktá obdarováva aj chudobné dievčatá, avšak okrem toho aj peniazmi, keď ich počuje spievať peknú pieseň o zbojníkoch, alebo keď sa dozvie, že sa idú vydávať. Naproti tomu vie aj potrestať za ohováranie alebo za neposlúchnutie. Tak potrestá ženu, väčšinou bohatú, alebo kupcoví porozbíja tovar, lebo mu dal peniaze na nového koňa a kupec si ho nekúpil.

Osobitnú skupinu tvoria epizódy o lapaní zbojníkov, ktoré je často bezvýsledné. Zbojník ujde prenasledovateľom pomocou nadprirodzenej sily; keď je obkolesený vojskom, prevráti pohár hore dnom a vojaci skamejú. Zachráni sa tiež vlastnou silou, keď ho lapajú v krčme. Niekedy mu pomôže jeho šikovnosť. Pri lapaní preoblečie sa za čipkára alebo do ženských šiat a vojaci ho nepoznajú. Aby odvrátil od seba pozornosť, vopred si kúpi kravu a potom ju vedie na jarmok. Prenasledovatelia (žandári) ho nepoznajú ani vtedy, keď pred ich očami začne vymeriavať zem. Zbojníkovi šije krpce bača, ktorý sa ulakomí na odmenu za jeho ulapenie a má úmysel pri obúvaní hotových krpcev zviazať mu nohy remienkami; zbojník vytuší jeho zámer a káže bačovi položiť krpce na určitom mieste, kde si ich neskoršie sám vezme.

Ak sa zbojníka podarí ulapiť, napomáha mu v tom poväčšine zrada. Zradí ho stará baba, keď z prípecka zakričí, aby zbojníkovi podsypali hrachu a prefali čarovnú žilku v opasku. Zbojníka však môže zradíť aj jeho vlastná milá, ako Jánošíka neverná Katruša alebo Martina Šimku Zuzanka Fabuliová, Vdovčička nie jeho milá Zuzanka, ale jej suseda, ktorá zazrie na stole zbojníkov opasok. V inej odchylnej verzii Vdovčička zradí učiteľa, ktorý chodí za zbojníkovou milou. Avšak k skutočnému lapaniu môže dôjsť ešte iným spôsobom a za iných okolností. Tak podľa ďalších verzií Vdovčička ulapili v jame na zemiaky v komore jeho milej alebo spadol do vopred pripraveného suda s medom. Tóbika chytili pri studničke, keď si tam gajdovaľ, a Ivčáka v pivnici, keď s gazdom prepíjal oldomáš za prečaraný opasok. Keď Jánošíka chytili, bol by sa ešte býval zachránil, lebo jeho valaška prebúrala šesť dverí, ale siedme už nevládala.

Po ulapení čakala na zbojníka smrť. Zbojník však ide odhodlane na popravisko a ešte v poslednej chvíli preukazuje svoju smelosť a hrdinstvo. Jánošík vyfajčí pod šibenicu tri funty tabaku; niekoľkokrát obhajduje šibenicu a odmieta milosť slovami: „Keď ste si ma upiekli, tak si ma aj zjedzte!“ Zbojník odmieta pokoru pred popravou a nechce sa ani pomodliť. Susedovi sa pred popravou dokonca vysmieva a predpovedá za svoju hlavu smrť dvadsiatim štyrom grófom. Svoj dôvtip preukazuje tým, že odkazuje sestre (matke) krpce, v ktorých sú schované peniaze. Nakoniec skončí svoj život na šibenici — Jánošíka obesia na háku za rebro, Vdovčik odvisne na povraze. Ľud však nechce veriť, že Vdovčička naozaj po-

pravila, vraj na šibenici bude visieť len jeho kečka.

Zbojníci po svojom odchode zanechávajú po sebe mnohostranný odkaz. V početných rozprávaniach sa objavujú lokality spojené s pôsobením zbojníkov. Rozpráva sa o jaskyniach, v ktorých sa kedysi ukrývali, o skalách, pomenovaných podľa tých, ktorých pri nich zbojníci ozbíjali (Čipkárska skala, Barátska skala, Mäsiarska skala), o zbojníckych stoloch, ďalej o horách alebo stromoch, ktoré zbojníci zasadili a ktoré obyčajne majú zvláštnu moc ako aj o zbojníckych studničkách; Jánošíkova studnička vraj nemá dna, Vdovčik si svoju studničku vyhrabal sám prstami, pri inej studničke gajdovávaľ zbojník Tóbik a pri nej bol aj chytený. So zbojníkom sa viaže aj vznik prameňa rieky; za Jánošíkom plakala zlatá kačica a z jej slz vznikol prameň rieky Rimavy. Podľa ľudovej viery Jánošíkov hrob sa nachádza na vrchu Vepor a hrob jeho nevernej milej Katrušky na detvianskej Poľane.

K cennému zbojníckemu odkazu prináležia poklady na mnohých miestach Slovenska. Podľa ľudového podania sa nachádzajú v skalách, jaskyniach, búľtavých stromoch, v studničkách alebo v zemi. Raz do roka sa presušajú, horia červeným a modrým plameňom. Strážia ich niekedy nadprirodzená bytosť — mních, škriatok, had, pes ap. Možno sa k nim dostať iba pomocou čarovnej zeliny, alebo inými čarovnými praktikami. Napr. k pokladu sa dostane ten, kto nechá vyseďieť dvanásť kohútov od čiernej sliepky a privedie takto k pokladu dvanásť bratov.

Pokladu sa však možno zmocniť iba výnimočne. Obyčajne sa podarí získať poklad bačom, valachom alebo drevorubačom. Poklad môže tiež prezradiť jeden zo zbojníkov, spravidla to býva posledný žijúci zbojník. Oveľa častejšie sa poklad nepodarí získať. Ľudia, ktorí ho hľadajú, skamenejú, zmiznú, naľakajú sa, alebo ich úsilie preruší blýskanie a hrmavica. Poklad na dosah ruky zmizne ak niekto zahreší, inokedy zmizne pre lakomosť alebo preto, že jeho výskyt sa prezradí iným ľuďom, prípadne čarovná bylina, pomocou ktorej možno nájsť poklady, odpadne z krpca. Inokedy je nájdenie pokladu znemožnené tým, že znaky a písmená, ktoré označujú prístup k nemu, zarástli machom.

Zbojnícky poklad osudovo zasiahne do života chudobných ľudí. Niekedy tento zásah je priaznivý, a to vtedy, keď sa poklad skutočne nájde s podmienkou, že ho treba rozdeliť medzi chudobných alebo medzi iných určených ľudí. Poväčšine však dôsledky či následky sú tragické. Murár zamuruje zboj-

nikom poklad, ale keď sa prizná, že by na to miesto trafil, alebo keď poklad prezradí, zbojníci ho zabijú. Tragicky sa uzatvára i jedna verzia o pašiovom poklade: Žena s dieťaťom, v deň, keď sa otvárajú zbojnícke poklady, dostane sa do jaskyne, zabudne tam dieťa a po roku ho nájde na tom istom mieste, ale spráchnivené.

Okrem uvedených okruhov sa objavujú ešte iné epizódy alebo motívy: o spiacej zbojníckej družine, ktorá čaká na povel, o kováčovi, ku ktorému chodievali zbojníci podkúvať kone, o zbojníkovi, ktorý nemôže umrieť, pretože ukradol z kostola kalich alebo o zbojníkovi, ktorý zachráni dievčinu v nebezpečenstve a potom si ju vezme za ženu. Za zmienku stojí ešte podanie o svedí zbojníkov, o okradnutí Bátoryčky a vyslobodenie Aničky z Viničného mlyna alebo o tom, ako si zbojníci posvietia rúčkou z dieťaťa, ktoré vyrezali z matkinho života. Avšak tieto a iné ďalšie subjekty alebo motívy nie sú už natoľko typické pre klasické podania o zbojníkoch a okrem toho ich nemožno organicky začleniť do osobitých biografii o zbojníkoch.

Označenie biografia treba prijímať so značnou toleranciou. Skutočný život určitého zbojníka bol neopakovateľný, jeho osudy sa nikdy v úplnosti nekryli s osudmi inej zbojníckej postavy. Možno zisťovať iba analógie, paralely v celku i v jednotlivých častiach, nikdy nie absolútne zhody. Inak je to na folklórnej pôde, kde mnohé príbehy zo života rôznych zbojníkov sa nielen podobajú, ale často sú vo svojej tematickej výstavbe úplne totožné. Pritom vôbec nemusí ísť o výpožičku staršieho prozaického textu a o jeho adaptáciu na postavy zbojníkov. Určité epizódy vo svojom jadre či už od svojho zrodu zbojníckeho, sa prenášajú z jednej postavy na druhú. Tu treba predovšetkým spomenúť rozprávanie o obdarovaní chudobnej dievčiny — rozprávanie chápané nie staticky, ale v celom rade rozmanitých variácií. Zbojník obdarováva dievčinu, nie však iba vtedy, keď sa dozvie o jej blízkom vydaní. Pohnútkou býva, že dievčina dobre hovorí o zbojníkoch alebo že o nich spieva peknú pieseň. Toto rozprávanie má svoj náprotivok v epizóde o potrestaní zlej, klebetnej ženy. Taká žena je potom potrestaná spôsobom, ktorý je azda najtypickejším zboj-

níckym motívom: nabitím kincov, cvočkov, špendlíkov, gombačiek ap. do rôznych častí tela, najčastejšie do zadku a do poďušiev.

Práve tento motív vedie k širšiemu pohľadu na zbojnícku tradíciu, ktorú v tomto prípade nemožno posudzovať iba ako typicky slovenskú, ani ako podanie, ktoré sa z nášho územia akoby lúčovite rozšírilo na všetky strany, k všetkým okolitým národom. Taktiež nemožno uvažovať iba o akomsi preskoku ešte ďalej do iných krajín, niekedy i značne od Slovenska vzdialených. Skrátka, ide o obecné typický motív podaní o zbojníkoch, motív, ktorý preniká alebo je i vlastný iným rozprávaniam, v ktorých zbojník nevystupuje. Tak môže trestať napr. aj vodník, čert alebo dokonca i Krakonoš. Už samotná rozloha motívu o potrestaní ženy týmto dosť drastickým spôsobom naznačuje nevyhnutnosť, ako skúmať podania o zbojníkoch, totiž že sa nemožno obmedzovať iba na interetnické väzby v úzkom slova zmysle, ale vidieť ich v ešte rozsiahlejšom internacionálnom areáli. Nesprávne by teda bolo postupovať pri výklade o širších medzinárodných súvislostiach iba smerom zo Slovenska či z celej karpatskej oblasti ďalej do iných častí Európy i mimo ňu, treba brať do úvahy aj postup opačný, smerom do Slovenska a do karpatskej oblasti, a na základe tohto dvojakeho postupu dochádzať k zvláštnostiam slovenských prozaických podaní o zbojníkoch.

Napriek tomu, že k nejednému zbojníkovi sa v slovenskej prozaickej tradícii viaže mnoho historiek, nedá sa vždy z ich úhrnu zostaviť ucelená biografia, ucelený román o ich živote. Bez obmedzenia môžeme o biografii uvažovať vlastne iba v spojení s postavou Jánošíka, menej Vdovčíka a ešte menej Karolicka. Tam vlastne ide iba o akýsi súbor, hoci dosť rozsiahlych rozmanitých historiek, z ktorých každá je iná, i keď jej základné ladenie zostáva rovnaké, takže ich nemožno zostaviť za sebou v časovom slede do jednej reťaze. Tým však nie je povedané, že sa tieto historky neviažu k niektorým fázam Karolickovho života, napr. keď si z poľského Poronina dovedol do Ždiaru svoju mladú ženu; vtedy úplne nema-

jetný jej ukázal zasneženú krajinu, keď nebolo vidieť uzučké horské polička, že mu celá prináleží. Nie je ťažké nájsť v Karolickom výroku „odtiaľ — potiaľ“ obdoby motívu v známej rozprávke o kocúrovi v čižmách, v ktorej zvierka pomáha svojmu pánovi tým, že nahovorí ľudí, aby tvrdili, že všetko prináleží jeho pánovi (AaTh 545B). Pri tomto novodobom príbehu o Karolickovi tak možno doložiť styk s klasickým folklórom, a to s rozprávkou. S rozprávkou, presnejšie s čarovnou rozprávkou, však ešte tesnejšie súvisia iné epizódy, ktoré sme začlenili do „biografie“ o zbojníkoch. Už prvé motívy o tom, ako od narodenia zbojník nadobúdal silu a aj ju v niektorých prípadoch preukazoval, nie sú ničím iným než výpožičkou z rozprávky o mocnom Jankovi (AaTh 650A). Valaška, čo sama rúbe, ako by bol obraz prevzatý z inej čarovnej rozprávky o zázračnom strelcovi (AaTh 304) alebo ešte skôr z rozprávky o zradnej matke (AaTh 590). K nej sa celkom jednoznačne hlásia niektoré ďalšie obrazy. Týkajú sa zbojníckeho výstroja, k nemu prináleží zázračný opasok, ktorý zbojníka robí mocným a nezraniteľným, alebo motív zbojníckej sily v siedmich vlasoch na hlave.

Vo všetkých týchto prípadoch však nejde o prevzatie čarovnej rozprávky ako celku, a teda nie o taký postup, ktorý možno pozorovať pri type o okradnutej krčmárke počas tanca. Z čarovnej rozprávky vstupujú do povestí o zbojníkoch iba niektoré folklórne stavebné prvky, ktoré sú potrebné pre výstavbu povesti o zbojníkoch predovšetkým najskôr v jej ranom štádiu, kedy sa začínala kryštalizovať. Napriek tomu i naďalej sa pociťovala pevná väzba medzi čarovnou rozprávkou a povestou o zbojníkoch, ako zo všetkých najnázornejšie svedčí citovaný variant „Chudobný Janík kráľom“ s piesňovou vložkou vzatou z povestového podania a pôsobiacej v rozprávkovom kontexte dosť neorganicky. K jej infiltrácii však došlo nepochybne preto, že variant prináleží práve k typu o zradnej matke, z ktorého do zbojníckej povesti prešli zmienené obrazy o zbojníckej sile a jeho hrdinskom výstroji. Teda text dosvedčuje i vzájomné relácie, pôsobenie

dvoch inak odlišných kategórií ľudovej prózy.

Zopnutie staršej folklórnej vrstvy, čarovnej rozprávky, s povestou o zbojníkoch by sa mohlo iba z motivického hľadiska sledovať ešte do väčších podrobností. Ak medzi zbojníkov vo folklórnom rozprávaní zaraďujeme vedľa skutočných, doložitelných postáv i postavy fiktívne, tak ich výpočet by sme mohli doplniť o postavy úplne rozprávkové, napr. o postavy troch silákov, Valivrchu, Miesiželeza a Lomidreva. Títo traja siláci zakotvili v slovenskej rozprávkovvej tradícii a vošli predovšetkým do typu všeobecne a azda tiež na Slovensku najrozšírenejšieho, o princeznách v podzemí (AaTh 301). Sila rozprávkovvej tradície sa tak premietla do povesti, v ktorej práve Valivrch, Miesiželezo a Lomidrevo vystupujú ako Jánošíkovi druhovia. Premietla sa ostatne i do dynamického obrazu samého Jánošíka, ktorý v niektorých variantoch bol spočiatku spodobený ako pecúch, popolvár a až neskoršie prerástol v opravdového hrdinu.

Nadväznosť, relácie v rovine rozprávka—povešť o zbojníkoch nie je jediným svedectvom prechodu jedného druhu do druhého, ale len prechodu určitých častíc. Ešte zreteľnejšie zopnutie, o ktorom dostatok príkladov podal pohľad do „zbojníckej biografie“, sa dá pozorovať vo vnútri samej povesti, medzi povestou o zbojníkoch a inou skupinou povestí, odzrkadľujúcou v podstate starší stav, na ktorom potom podania o zbojníkoch mohli budovať. Povesti o pokladoch sa často kvalifikujú ako miestne a jasne komunikujú s povestami démonologickými alebo s poverovými rozprávami. Za určité slovenské špecifikum možno označiť, že iba celkom výnimočne sa stretávame s povestami o pokladoch bez kontaktu so zbojníckou tradíciou, či už sú spojené s menom určitého zbojníka alebo sa hovorí len všeobecne o zbojníckom poklade. Možno tu síce predpokladať adaptáciu na zbojnícku tradíciu, avšak úplne vylúčiť nemožno ani postup opačný, totiž pôsobenie tejto tradície na vznik konkrétnej povesti o pokladoch.

Ako vidieť, povesti o zbojníkoch neodrážajú iba historickú realitu, nečerpajú

iba z obsahovej náplne, stále sa obohacujúcej v priebehu dejinného vývoja. Ťažia predovšetkým po stránke motivickej a čiastočne tematickej z iných vrstiev folklórneho podania. Tým nadobúdajú na rozmanitosti a početnosti. Avšak týmito kontaktami sa možnosti ich výpožičiek ešte nekončia. Treba brať do úvahy aj pôsobenie literatúry.

Tvrdí sa, že povesti vznikajú bezprostredne po skutočnej udalosti. Táto téza je však nanajvýš iba z polovice správna, lebo analýza spojená so štúdiom starších dokladov neraz dokazuje, že to býva aj naopak, že totiž povest sa zrodí i oveľa neskôr, akonáhle sú pre ňu dané predpoklady. O Jánošíkovi sa nepochybne rozprávalo už za jeho života a ešte vo väčšej miere ihneď po jeho smrti. Avšak do skutočnej legendy, zahrnujúcej množstvo príbehov, prerástol pravdepodobne postupne, v určitom zmysle v období pre zrod rozprávania o ňom veľmi priaznivom. Pre literatúru 18. storočia, predovšetkým pre jeho posledné desaťročia, je príznačná priam záplava literatúry, ktorá bola u čitateľov veľmi obľúbená. Nebola to literatúra domáca, naopak cudzia, ktorá mala svoj domov najmä v Nemecku s mimoriadne veľkou produkciou rytierskych a zbojníckych románov, ktorých tam v tomto období bolo vydané viac než sto.

Najväčšiu odozvu z nich získala, ako o tom svedčia neskoršie jarmočné výtlačky, kniha Christiana Augusta Vulpiusa pod titulom *Rinaldo Rinaldini* (1798), kniha, pri ktorej nie je možné vylučovať spoluautorstvo Johanna Wolfganga Goetheho. Rozšírila sa v množstve exemplárov rozmanitej podoby po celej Európe, a ako správne upozornil J. Krzyżanowski, mali knižičky o Rinaldovi Rinaldinim značný vplyv na dotvorenie predstáv o Jánošíkovi.⁷ Nie je teda náhodné, že i Rinaldo Rinaldini prenikol do slovenskej ústnej tradície. Podľa jedného záznamu z roku 1950 rozprával vo Veľkom Rovnom 84 ročný Pavel Ďuriš, že Jánošík sa spojil aj s Rinaldinim (podľa neho s Rinaldom) a ten vraj Jánošíka tiež veľa naučil. Rinaldini sa dokonca stal podľa tohto podania jedným z dvanástich Jánošíkových tovarišov. Vraj zbíjal najprv v Rusku, „a len keď ho chytali, prišiel sem“.⁸

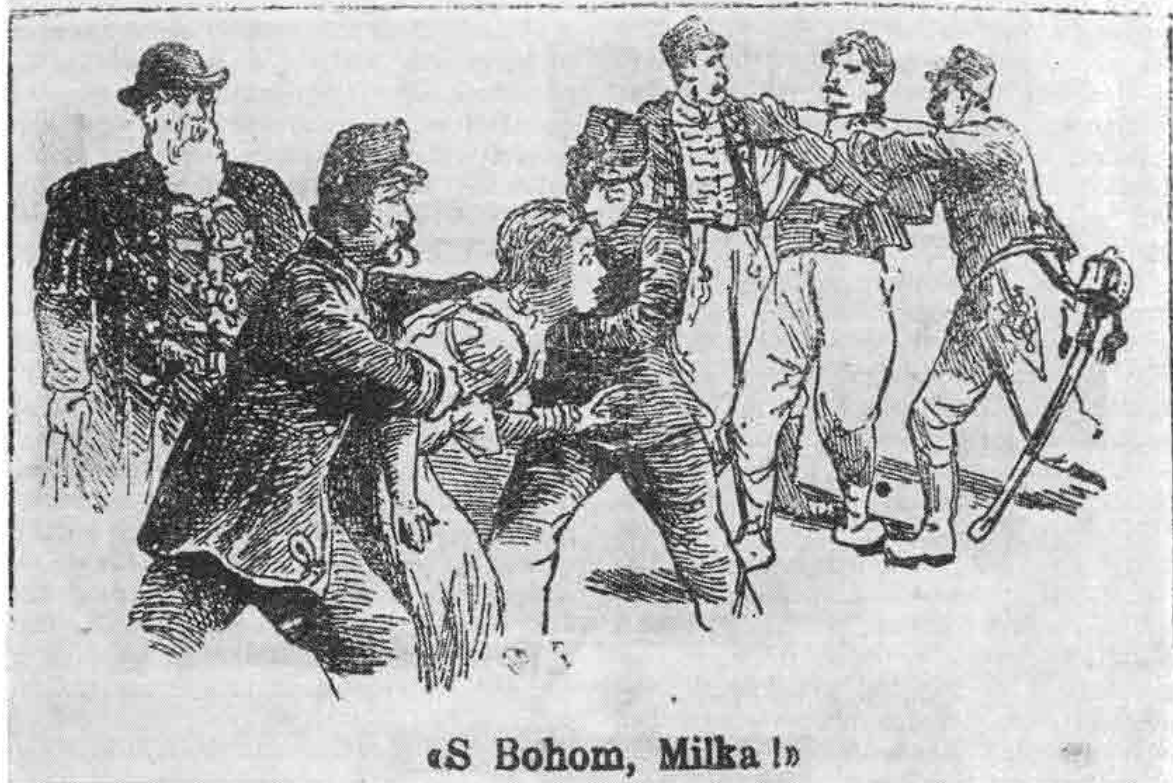
Vulpiusova kniha v rôznych verziách a výtlačkoch nebola jediná, ktorá zasiahla aj slovenskú tradíciu o zbojníkoch. Prípadne aspoň, že nemalú stopu zapustil do ľudového rozprávania v polovici tridsiatych rokov nášho storočia štvorzväzkový román Jána Hrušovského *Jánošík*. A ani literatúra nebola jediná, ktorá ovplyvnila repertoár ústnych podaní. Svoju úlohu tu okrem iného zohral film, ktorý prispel k spomenutému dokresleniu Jánošíkovho výzoru v rozprávaniach o ňom.

Aj keď by nebolo správne preceňovať vplyv masovokomunikačných prostriedkov, nemožno nevidieť, že dosť výrazne tematicky a motivicky obohatili slovenské povesti o zbojníkoch. Pôsobenie literatúry však bolo ešte širšie a nemožno vylúčiť, že jej čítba nezasiahla aj formálnu stránku folklórnych prozaických skladieb o zbojníkoch, hoci základom a hlavnou oporou i východiskom bola ústna tradícia sama.

IV.

Rozprávania o zbojníkoch z hľadiska folklórnej poetiky

Uspokojivo charakterizovať skutočný, autentický folklórny tvar prozaických podaní a jeho jednotlivé stavebné zložky je spojené s nemalými ťažkosťami. Vyplývajú predovšetkým zo stavu prameňov, ktoré sa vyznačujú rozmanitou kvalitou, alebo k dispozícii je značne rôznorodý materiál, ktorý je nielen produktom rozprávačov s rôznym stupňom nadania, ale ktorý vôbec ústny prejav nie vždy verne odráža. O úplnej vierohodnosti, autentickejšť, nemožno uvažovať ani z obsahového hľadiska, pretože zberatelia v minulosti neraz zasahovali do tematickej výstavby, niektorý prvok vypustili, na rôznych miestach rozprávanie zjemňovali, všeličo do fabuly pridávali, prispôbovali text podľa svojich predstáv ap. Predsa len tieto záisahy pravdepodobne nebývali v zápisoch podaní o zbojníkoch tak výrazné, ako v záznamoch rozprávok, teda dlhších útvarov, kde rôzne porušené miesta bolo potrebné „opravovať“ alebo aj inak sujet retušovať. Viac bola postihnutá formálna, slovesná stránka zápisov. Mnohokrát sa

«S Bohom, Milka!»

Ilustrácie z knižiek ľudového čítania o Jánošíkovi. Foto A. Mičúchová

zapisovalo dodatočne po vypočutí príbehu a rekonštruovalo sa, príbeh sa vyzo-prával vlastnými slovami zberateľa alebo upravovateľa atď.

Je pravda, že takto sa zaznamenávali staršie varianty podaní o zbojníkoch a že týchto variantov bolo neporovnateľne me-nej, než ich máme dnes, keď v posled-ných desaťročiach, najmä po oslobodení, sa zberateľské úsilie značne sústreďovalo na poznanie tradícií o zbojníkoch. Lenže ani zápisy z posledných rokov, zachy-cujúce tradíciu o zbojníkoch v súčasnom štádiu a niekedy v určitom útlme, nie sú na rovnakej úrovni a nevyjadrujú vždy s rovnakou vernosťou rozprávačov orálny prejav. Nízka miera vierohodnosti je cha-rakteristická pre mnohé zápisy, urobené ešte rukou. Avšak i prepisy z magnetofó-nových pásov dosť skresľujú a aj zjedno-dušujú skutočné rozprávanie. Záleží pri-rodzene na zapisovateľovi, na jeho zmysle pre presnosť, ale záleží aj na tom, či je zápis určený iba na archivovanie alebo či

sa upravoval pre tlač a či len v takejto druhej podobe sa možno s ním zoznámif. Pri hodnotení umeleckej úrovne textu z okruhu podaní o zbojníkoch sa nepodarí vždy vyhnúť idealizácii a na druhej strane aj určitému zjednodušeniu, lebo slovný prepis nepodchytáva rozprávanie v celom rozsahu, musí rezignovať na mimojazy-kové výrazové prostriedky, ktoré so slo-vesnou zložkou tvoria nedeliteľný celok a ktoré niekedy nahrádzajú dokonca ne-dostatok slovesného talentu.

Mohlo by sa zdať, že otázku stavu prameňov, ich úrovne a ich formálnej vierohodnosti preceňujeme. Veď podania o zbojníkoch spadajú do okruhu povestí, ktoré z pozícií folklórnej poetiky nie sú natoľko zaujímavé a natoľko dôležité, aby sa im venovala hlbšia pozornosť. Lenže povesti o zbojníkoch nevyrastali predsa iba v okruhu povestí, vyznačovali sa — a možno dnes sa ešte viac než kedysi vyznačujú — širokou komunikáciou. Dnes sa dostávajú do popredia rôzne moderné

masovooznamovacie prostriedky, už nielen kniha, ale aj rozhlas, film, televízia, nehľadiac na aktívnu a pasívnu účasť na rôznych festivaloch, divadelných predstaveniach, estrádach atď. Tieto prostriedky môžu mnohokrát ovplyvňovať rozprávačský proces i slovesne, môžu prispievať k rozšíreniu aktívnej slovnej zásoby, môžu skultúrňovať a kultivovať rozprávačov prejav, hoci sa nedá vylúčiť aj ich negatívny vplyv, ak skôr než k aktivite vedú k pasivite, skôr k jednoduchému prijímaniu než k potrebe slovnej sebarealizácie. Napriek stále sa rozširujúcemu a zosilňujúcemu vpádu masovokomunikačných prostriedkov do života dnešných nositeľov či interpretov prozaických podaní o zbojníkoch, prvoradý tlak vykonáva niečo iné, to, čo bolo už na samom začiatku a čo sprevádzalo povesti o zbojníkoch, ich kryštalizáciu, pretváranie a rozhojňovanie po celé dlhé obdobie ich pôsobenia. Závažnú úlohu totiž zohrával i po stránke slovného vyjadrenia kontakt s rozmanitými časťami folklórneho repertoáru.

Prirodzene, že možno hovoriť aj o pôsobení tradícií o zbojníkoch na ostatné folklórne úseky, avšak pri charakteristike aspoň niektorých znakov slovesnej zložky prózy o zbojníkoch sa do popredia stavia práve opačný zásah. Povesti o zbojníkoch v dôsledku tejto formy kontaktu sa prezentujú i formálne ako značne diferencované, ba možno povedať, že pojem povestí treba v spojení so slovenskými tradíciami o zbojníkoch chápať veľmi široko. „Zbojnícka povesť“ nereprezentuje totiž len také útvary, ktoré sa pohybujú po pomerne krátkej línii medzi registrom povesti (napr. zmienka o zbojníckej stoličke alebo o Jánošíkovom hrobe) cez stručné oznámenia po rozvitejšie „správy“ — správy vo folklórnom chápaní — o historickej udalosti. Zahrnuje i dlhšie rozprávania, pripomínajúce novely, inokedy je historika vystavaná na anekdotickom základe a v podstate sa kryje s humoristickým rozprávaním. Navyše občas prijíma aj rozprávkové prvky. To všetko má za následok, že „zbojnícka povesť“ vo svojom tvare vybočuje sama zo seba a takmer prechádza do iného druhu či žánru, pričom si zákonite musí

privlastňovať aspoň niektoré črty týchto ďalších foriem folklórnych rozprávání, črty jej folklórnej poetiky. Ak teda povesť obvykle pôsobí ako suché, strohé, faktografické, informatívne podanie, vôbec to tak nebýva u všetkých povestových príbehov o zbojníkoch, príbehov niekedy veľmi plastických, živých, v ktorých oveľa väčšiu úlohu ako v niektorých iných povestiach plní častý dialóg.

Niektoré zvláštnosti povesti o zbojníkoch možno ukázať na rozprávaní, v ktorom víly konečne našli statného junáka, hodného ich darov.⁹

Text ako celok vyvoláva až na záver dojem rozprávky. K nej sa prikláňa výrok „Skala, otvor sa!“, ktorý zasahuje početné typy, kde prichádza z čarovnej rozprávky „Sezam, otvor sa!“ (AaTh 676). Avšak ešte viac rozprávanie pripomína rozprávkou trojstupňovitou výstavbou úvodného dejového článku: tri víly hľadajú junáka, ktorému by mohli dať svoje zázračné dary. Celkom zákonité je tiež, že tri víly tri razy dupli nohou. Trojstupňovitá výstavba sa opakuje v inej podobe, keď Jánošík sa zmocnil darov a skúšal ich zázračnú moc. Mohol však vyskúšať iba dva z nich, sekerku a opasok a pretože sa nemal pred kým ukázať neviditeľným a vyskúšať moc košeľe, odobral sa k zbojníckej družine. Tu akoby rozprávka končila, lebo vystupujú už zreteľné povestové črty. Udáva sa priamo miesto a taktiež sa menuje, o akú družinu ide.

Z tejto ukážky možno ďalej vychádzať a dokumentovať charakter aspoň niektorých povestí o zbojníkoch. Magické číslo tri nie je jediné, ktoré je príznačné pre rozprávky a ktoré potom vchádza i do nejednej povesti o zbojníkoch. V nich sa veľmi často vyskytuje číslo dvanásť, azda preto, že z toľkých členov sa skladala zbojnícka družina. Dvanásť rokov trvá mnohokrát časový úsek: Matka kojila zbojníka dvanásť rokov, Jánošík sa už ako dvanásťročný vydáva na zboj, Karolicek vystupuje na scénu tiež ako dvanásťročný a na vojne slúži dvanásť rokov. Keď ho zbojníci vzali k sebe, musel s nimi najprv stráviť dvanásť dní. Do Talianska šiel dvanásť mesiacov, dvanásť týždňov a dvanásť dní. Číslo dvanásť vstu-

puje tiež do iných súvislostí. Tak v niektorých povestiach o zbojníkoch sa hovorí o dvanástich zlatých kačiciach, inde o dvanástich bratoch, príp. o dvanástich bratoch-kohútikoch. Menšiu frekvenciu má tu číslo sedem: treba vychovať sedem čiernych ako uhoľ a jedno biele kurča.

Z čarovných rozprávok akoby do povestí prešla niekedy i úvodná alebo záverečná formula. Jedna povesť o zbojníkoch začína: „Bol jeden otec, mal synov dvoch, tí synovia boli jeden frišný a jeden lenivý.“ Alebo rozprávkové zakončenie akoby sa prenieslo svojím rozuzlením do povestí o Jánošíkovi a gajdošovi, keď sa ku koncu vysvetľuje, ako gajdoš prišiel k peniazom: „Potom si vystavili jeden pekný dom, kúpili si doňho pekné zariadenie a veľa rolí k nemu.“ Tak by rozprávka končila. Nie však naša povesť, ktorá akoby vyžadovala pokračovanie, aby sa vyslovila chvála Jánošíkovi a jeho úsiliu „rovnať svet“.

Povesť o zbojníkoch teda nemôže mechanicky preberať črty rozprávkovej folklórnej poetiky, ale musí si ich prispôbovať a upravovať po svojom. Ako ukázal záver rozprávky Jozefa Lišku, prešlo rozprávanie skoro fantastické nakoniec do výrazne povestovej polohy svojou konkrétnosťou. Tou sa tiež povesť, a to aj povesť o zbojníkoch, neraz líši od rozprávky. Pri prečítaní jednotlivých záznamov nemôže uniknúť ich pevné zopnutie s určitým prostredím, ich lokalizácia, ktorú často zvyrazňuje aj krajino-maľba. Takáto konkrétnosť sa dá v rozprávkach zaznamenať pomerne zriedka. To isté platí aj o časovom určení, ktoré rozprávka nepozná, a pokiaľ ho niektorý interpret do svojej reprodukcie vsunul, pôsobí tu neorganicky. Presný časový údaj však prevažne chýba aj v povesti, teda aj v povesti o zbojníkoch. Napriek tomu tu možno pozorovať zreteľný rozdiel medzi obidvoma druhmi. Rozprávač povestí chce aspoň približne naznačiť dobu, v ktorej sa príbeh mal odohrávať, zatiaľ čo rozprávka akoby sa tomu priamo svojou podstatou bránila.

Interpret povestí o zbojníkoch chce mnohokrát poukázať na starobylosť príbehu, a preto porovnáva na začiatku alebo

v priebehu svojej reprodukcie minulosť s prítomnosťou.¹⁰

Dnešok alebo nedávna minulosť prenikajú do povestí o zbojníkoch niekedy len akoby mimovoľne, keď sa uvádza výraz, ktorý neharmonuje časovo s dejom príbehu. S týmito lexikálnymi prvkami — anachronizmami sa stretávame medziiným v takýchto spojeniach: „... a to bolo asi taký kilometer vzdušnej čiary“ — „... a ku nemu tu chodili zo Zamaguria také všelijaké delegácie“ — „... takú kolaudáciu robili, jak to dneska sa povie.“ Inokedy však dochádza aj k pravému opaku, zachováva sa archaizmy a dokumentuje sa tým kontinuita tradície aj pre prípad javov dnes už neznámych, keď sa napr. hovorí o katastrálnych jutrách alebo o bandúroch.

Magický výrok typu „Skala, otvor sa!“ ako variant medzinárodne klasického „Sezam, otvor sa!“ možno považovať v povestiach o zbojníkoch za výnimku. Povesť o zbojníkoch akoby vystačovala s vlastnou zásobou výrokov alebo úsloví. Najznámejšou sa stala lapidárna formulácia, na ktorú možno hľadiť priamo ako na kritérium pre povesť o spravodlivých zbojníkoch, a to vo všeobecných dimenziách, nie ako na slovenské špecifikum: „bohatým brať a chudobným dávať“. V rozprávaniach s motívom obdarovania sa často uplatňuje pri meraní plátna či súkna spojenie „od buka do buka“ s väčšími či menšími variáciami: „od buka k buku“, „od buka ku hrabu“ ap. Aj tento obraz v rôznych obmenách možno zaznamenať v tradícii rôznych národov. Spojenie vošlo aj u nás do tak širokého povedomia, že vlastný príbeh upadol do zabudnutia a zostal v pamäti iba uvedený obraz. Dominantné postavenie buka v uvedenom obrate nachádza odozvu i v metonymii „chodiť poza bučky“.

Zabudnutie určitého príbehu a uchovanie iba slovného obratu, niekedy vety priamo kľúčovej, patrí opäť k všeobecným zjavom. Ak sa o ňom zmieňujeme, teda preto, že sa tento postup rozpadu rozprávania o zbojníkoch dá dokázať najčastejšie. Napr. v Ždiari a bezprostrednom okolí sa bežne užíva označenie „Karolickov vyplat“ a spája sa s prípadmi, keď sa za vykonanú prácu nedostane žiadna odmena. Aký bol

konkrétny „Karolickov vyplat“, o tom sa dnes vie už len ojedinele, keď sa rozpráva, že mlatici pracovali u Karolicka dva týždne a po tom čase ich Karolicek ešte vyhrešil, že vymlátili tak málo ovsu, kričal na nich, až dostali strach a utiekli. Potom nariekali: „Dva týždne sme mlátili, a tak nás Karolicek vyplatil.“

Zatiaľ čo niektoré zvraty či spojenia, hoci veľmi krátke, podliehajú variabilnosti, niektoré sa naopak vyznačujú stabilitou, konštantnosťou, presnejšie, premenlivosť je iba nepatrná. Tak len vo veľmi malých obmenách nachádzame v povestiach o zbojníkoch jeden ustálený obraz: „Bohu dušu a mne peniaze!“ — „No, Bohu dušu a mne peniaze!“ — „Daj Bohu dušu a mne dukáty!“ — „Daj Bohu dušu a chlapcom dukáty!“ Možno predpokladať, že čím dlhší je výrok, tým väčšia je aj jeho variabilnosť. Potvrďuje to aj úslovie „Keď ste si ma upiekli, tak si ma aj zjedzte!“ Avšak i pre tento Jánošíkov výrok pred popravou sa v rozprávaniach objavuje veľmi blízky variant: „Keď ste ma uvarili, tak ma teraz aj zjedzte!“

Je celkom prirodzené, že ľud vo svojich rozprávaniach nezaujíma k spravodlivým zbojníkom ľahostajné alebo neutrálne stanovisko. Spravidla vždy stojí na ich strane, má ich rád a citový vzťah vyjadruje aj v spôsobe ako typické, obľúbené postavy zbojníkov pomenováva. Toto svoje citové zaujatie prejavuje predovšetkým v deminutívach. Ak gemerský ľud vo svojich rozprávaniach Michala Vdovca nazval Vdovčikom, Doučikom alebo Miškom, rozhodne to nebolo iba pre jeho malý vzrast. Podobne sa vžilo deminutívum Ilčík namiesto Ilek, niekedy i Surovčík namiesto Surovec a dôsledne sa rozprávalo a rozpráva vždy len o Karolickovi, takže v zázname sa ani raz neobjaví jeho pravé meno Karol Poroňský. Užívanie deminutív pre pomenovanie zbojníkov opäť nie je typické len pre slovenskú tradíciu; tak napr. sliezkeho Ondráša nazývali Ondráškom alebo ukrajinského Oleksu Dovbuša dôverne Oleksíkom ap. Tu treba zahrnúť i folklórne meno pre Juraja Jánošíka. Niekde ho podľa krstného mena nazývajú Jurko, inokedy vychádzajú z jeho priezviska a rozpráva sa o ňom ako o Jankovi. Posledný variant ešte s ďalšou zdobnelinou má podstatne

vyššiu frekvenciu v piesňach, kde sa spieva o Jankovi, Janíkovi alebo Janičkovi.

Odkaz na väčšiu variabilnosť pomenovania pre Jánošíka v piesni než v próze naznačuje, že pieseň neraz šla po iných cestách než rozprávanie, a predsa i z pozícií folklórnej poetiky pieseň zohrávala nemalú úlohu pri výstavbe niektorých povestových príbehov. Niekedy má funkciu len ornamentu, piesňovou vložkou alebo doložkou sa má prispieť k oslave, monumentalizácii hrdinu. Býva však aj neodmysliteľnou súčasťou fabuly ako v historke o okradnutej krčmárke počas tanca. Inokedy pieseň pôsobí ako motivácia. Máme na mysli predovšetkým motiváciu obdarovania, keď dievčina spieva prajnú pieseň o zbojníkoch, pieseň, ktorá sa vyskytuje v jednej z najčastejšie rozprávanych epizód a o ktorej hlbokom zakotvení vo folklórnej tradícii svedčí aj spomenutý príklad o jej infiltrácii do prozaického podania. Vyznačuje sa zároveň dosť silnou variabilitou.¹¹ Mnohokrát sa táto pieseň logicky objavuje iba v polovici textu, lebo jeho druhá polovica je koncipovaná odchyľne na podklade kontrastného paralelizmu, tak častého napr. aj v rozprávkach: Zlá klebetná žena je potrestaná.

Odkazom na zvlášť typický a veľmi rozšírený príbeh, ktorý svedčí o osobitnom postavení v rámci povestí o zbojníkoch a ktorý zároveň prináleží k medzinárodným látkam, možno uzavrieť našu charakteristiku. Nešlo a ani nemohlo v nej ísť o prezentáciu ucelenej sústavy folklórno-poetických prostriedkov, ale len o náznaky a obrisy. Posledná ukážka má zároveň zdôrazniť, čím sa povestová tradícia o zbojníkoch ozvlášťňuje a v akých rôznych smeroch sa môže dotýkať rozličných folklórnych druhov a žánrov.

V.

Povesti o zbojníkoch v živote ľudu

Vystihnúť do väčších podrobností a v hlbšom ponore život slovenských povestí o zbojníkoch v ľudovom prostredí je ťažšie než vykresliť plastický obraz o iných stránkach týchto tradícií, napr. o ich folklórnej poetike. Tieto ťažkosti sú podmienené rovnakým východiskom: neuspokojivým stavom prameňov. Tentoraz však ne-

myslíme len na autenticnosť záznamov a na záznamy samé, ale na ich kontextovú stránku. Totiž na živnú pôdu, v ktorej sa rodili, na situáciu, kedy sa interpretovali, na interpretov samých, na ich kontakt s recipientmi, teda prevažne s poslucháčmi, na stupeň recepcie, na sledovanie konkrétnych článkov v refazci tradovania, v refazci kontinuity, na vzťah k povestiam o zbojníkoch, na úlohu, ktorú zohrávali v ľudovom kolektíve. Tieto hlavné zložky kontextovej stránky, ktoré spadajú do oblasti tzv. biológie či ekológie folklórnej prózy, zostávali v rôznych fázach dejiného vývoja skryté, zostávali skryté všeobecne, a teda i pre okruh podaní o zbojníkoch.

Zapisovatelia, upravovatelia a štylizátori dlho nepovažovali za potrebné uvádzať meno informátora, a keď ho výnimočne uviedli, bol to údaj neraz nič nehovoriaci, najmä keď sa opäť až na niekoľko výnimiek nepripomenul ani vek a sociálne zaradenie rozprávača. Dôslednejšie týmito niekoľkými podrobnosťami sú sprevádzané až súčasné záznamy podaní o zbojníkoch približne od päťdesiatych rokov, odkedy sa datujú sústredené, intenzívne výskumy ľudovej prózy o zbojníkoch u nás. Trvalo však ešte dosť dlho, viac než jedno desaťročie, než sa prikróčilo k ďalším sprievodným, pasportizačným dátam. Avšak ani tie neboli okamžite zasadené do širších súvislostí a najprv sa zberatelia uspokojovali iba s biografickými údajmi. Až postupne sa pohľad rozširoval po dlhšej línii rozprávač — poslucháč — spoločnosť. Takto sa ujasňoval ekologický prístup k folklórnemu materiálu vôbec (a k skladbám o zbojníkoch zvlášť) v celej folkloristickej vede, hoci treba kriticky priznať, že u nás sa k tomuto rozširovaniu zorného poľa dochádzalo s určitými rozpakmi a s určitým oneskorením, pretože sme spočiatku považovali za potrebnéjšie skúmať vlastnú náplň tradícií o zbojníkoch, ich ideový obsah, a až potom sa bádateľský záujem presúval aj na kontextové zložky.

Ak sa napriek tomu odvažujeme dnes načrtnúť pre rôzne etapy, od prvých desaťročí 18. storočia do dneška, život prozaických podaní s tematikou zbojníckou, tak iba v hrubých kontúrach a s určitým obmedzením v podobe téz. Možno vyjsť

zo známeho faktu, že niektoré zložky spoločenského vedomia sa oneskorujú za bytím danej doby. Právom síce predpokladáme, že otrasné udalosti, akými boli popravy zbojníkov lámaním v kolese alebo zavesením na hák za rebro na šibenici, nemohli nezanechať odozvu v Iude, v jeho podaní, konkrétne v prvom stupni ako určitý memorát, rozprávanie zo života — a tak ostatne i dnes pôsobí nejedna povest o zbojníkoch. Po prvý raz zvlášť zreteľne a zaiste silnejšie než v ďalších prípadoch zasiahla do vedomia Iudu poprava Jánošíka. Už ona sama poskytla látku ku „každodennému rozprávaniu“, k rozprávaniu o aktuálnej udalosti.¹² Pritom v pamäti zostávali i rôzne Jánošíkove činy, jeho vzťah k chudobným, ktorým dával, a naopak kladný vzťah Iudu k nemu dávali voľný priechod rozprávaniu. Lenže Jánošíkovo zbojnícke pôsobenie trvalo pomerne veľmi krátko a vôbec nezasiahlo toľko regiónov na Slovensku i mimo neho, kde všade sa neskoršie a v podstate až do dnešných čias rozpráva o Jánošíkovi. Rovnako mozaika jeho zbojníckych činov nebola taká pestrá, ako sa potom odzrkadľila v rozprávačskej tradícii. Boli potrebné ďalšie impulzy, ktoré sa však pravdepodobne neponúkali okamžite.

Rozprávanie o Jánošíkovi možno predpokladať už za jeho života v podobe aktuálnych historiek, podanie sa rozhojnilo tragédiou Jánošíkovej smrti zavesením na hák za ľavé rebro na výstrahu pre iných zbojníkov, avšak napriek tomu vtedajší repertoár bol najskôr úzky, hoci mohol nadobúdať na rozmeroch už krátko po poprave známym postupom, že povest sa šíri, tak ako ide (fama crescit eundo), ako koluje v pamäti a ústach Iudu. Nemalú pomoc pri utváraní jánošíkovského cyklu nepochybne poskytol tradičný, klasický folklór, najprv spomenuté rozprávky, predovšetkým čarovné, potom iné oblasti povestí, najmä poverové podania. Avšak táto „výpomoc“ sa nemusela prejavovať len v raných štádiách, mohla byť prítomná aj neskoršie, azda vo všetkých ďalších obdobiach až takmer do dnešných čias. Lenže impulzy v raných štádiách povestí o zbojníkoch prichádzali ešte z iných strán. Bola to sama doba, spoločenská formácia, ktorá svojim triedne protirečivým zameraním ne-

vytvárala priaznivé podmienky pre život poddaného Iudu. Ten potom tým viac priľnul k povestiam o zbojníkoch a tým viac do nich svojím tvorivým prínosom vnášal svoje predstavy a svoje túžby, takže už v tomto zmysle povesti zohrávali dôležitú funkciu formovania spoločenského vedomia. Ďalší impulz, ktorý tieto predstavy a túžby umocňoval a ktorý zároveň rozširoval rámec prozaických podaní o zbojníkoch — pričom menil hodnotu zbojníka vo vedomí Iudu — dávala v priebehu 18. storočia, najmä k jeho koncu, literatúra ako zrkadlo dobovej atmosféry, spomenutá dobrodružná, rytierska, zbojnícka (lúpežnícka) literatúra.

Usudzujeme teda, že prvý rozkvet, ba vrchol dosiahla povesť o zbojníkoch, reprezentovaná predovšetkým jánošíkovským cyklom, na sklonku 18. storočia. Vzápätí na to možno hovoriť o ďalšom jej vyvrcholení, o ďalšom rozkvele jej života v trochu iných súvislostiach, totiž v období národnouvedomovacieho procesu, v procese formovania novodobého slovenského národa. Vtedy sa z kedysi hybných síl stáva historizmus, príľnutie k zdravým tradíciám minulosti, medzi nimi i k folklórnemu odkazu a tu k tým skladbám, ktoré práve mohli účinne prispieť k národnému uvedomeniu. Takýmito skladbami boli azda v najväčšej miere povesti o zbojníkoch, napriek tomu, že zberateľsky dlho zostávali v úzadí. Avšak tento relatívne malý zberateľský záujem, zapríčinený najskôr aj negatívnym vzťahom vládnucej triedy a čiastočne i vyšších vrstiev národa k pokrokovému odkazu Iudu, trval takmer až na prah našich dní.

Počiatok novej renesancie zbojníckych tradícií možno klásť približne do polovice tridsiatych rokov nášho storočia. Ak sa dá predpokladať, že práve vtedy znovu ožili podania o zbojníkoch v ústnej tradícii, potom príčinu treba hľadať najprv opäť v dobe samej, v neutešených hospodárskych pomeroch s vysokým percentom nezamestnanosti, ako aj v pocite ohrozenia národnej svojbytnosti, pre ktorej zdanlivé udržanie nemohla byť klérofašistická orientácia ničím iným ako falošnou pozlátkou s ešte väčším nebezpečenstvom pre slovenský národ. Napriek dezorientácii a útlaku nepodarilo sa zlomiť zdravé sily, ktoré

narastali v ilegálnom odboji a významne sa uplatňovali v partizánskej činnosti ako predpokladoch a počiatku Slovenského národného povstania. Nie je nijako náhodné, že práve partizánske oddiely sa hlásili k zbojníckemu odkazu ako odboju proti krivde a nespravodlivosti.

Zároveň pri reaktivizácii prozaických tradícií o zbojníkoch od polovice tridsiatych rokov treba brať do úvahy silný vplyv profesionálnej kultúry, najmä oboch spomenutých diel, na jednej strane filmu o Jánošíkovi a románu Jána Hrušovského na strane druhej. Keď potom po oslobodení sa uskutočňovali tímové výskumné akcie, bolo možno získať ne jeden záznam, v ktorých sa tento vplyv veľmi zreteľne odrážal. Nemožno vylučovať, že systematické terénne výskumy od päťdesiatych rokov posilnili u informátorov aj v ich okolí vedomie o význame tradícií o zbojníkoch, že sa tieto tradície dostali v miestach, kde výskumy prebiehali, na vyšší stupeň hodnotového systému, a tým znovu oživali v ústnom podaní.

Napriek tomu sa nedá povedať, že dnes prechádzajú slovenské povesti o zbojníkoch novou vlnou zvýšeného záujmu v ústnom prozaickom prejave. Vôbec tu nerozhoduje iba okolnosť, že folklór už nepredstavuje tú hlavnú možnosť slovesného a kultúrneho vyžitia Iudu a že ho výrazne zatlačujú predovšetkým rozličné masovokomunikačné prostriedky. Dôležité je, že doba je už celkom iná, že moderný človek viac než kedysi je orientovaný technicky, že jeho činnosť stále nadobúda na rozmanitosť, že trpí i nedostatkom času, a akoby mu neraz neostávala voľná chvíľa obzrieť sa do minulosti. Táto rámcová charakteristika pochopiteľne neplatí vo všeobecnosti, stretávame sa aj s protichodnými tendenciami, keď práve naopak sa prehĺbuje vzťah k minulosti, keď vzrastá záujem aj o folklórne bohatstvo, ktorý sa prejavuje v rôznych formách folklorizmu. Ale pritom všetkom sa dá zisťovať zároveň s ústupom tradičného rozprávania vôbec — s ústupom, o ktorom sa u nás v posledných rokoch tak často hovorí a píše, že tu nie je potrebné ho ďalej osvetľovať — i určitý útlm reprodukcie podaní o zbojníkoch.

Tento útlm sa nedá pozorovať vo všetkých regiónoch na Slovensku a v rovnakej

miere. Ak máme na mysli iba tzv. pôvodný prozaický folklór o zbojníkoch a nemyslíme na novodobé vplyvy pod dojmom čítania alebo napr. filmu, tak prekvapí, že pôvodná tradícia akoby takmer vyhasla v oblasti, kde by mala byť domovom predovšetkým, t. j. na Orave. Akoby tu rozprávači alebo poslucháči už neraz boli presýtení dávnymi rozprávkami a dávajú prednosť novodobým útvarom, formovaným práve pod vplyvom čítania a filmu. I keď toto tvrdenie neobstojí ani v tomto regióne absolútne, rozdiel v porovnaní s niektorými inými regiónmi tu nesporne existuje.

Inde novšie podania mimo zbojníckeho okruhu ako by starú tradíciu prekrývali, takže až vzniká dojem, ako by sa táto tradícia prežila. Niekedy to na prvý pohľad prekvapí. Ak uvážime, že partizáni svojím spôsobom boli tiež „hörnými chlapcami“, potom by sa dala predpokladať aj kontinuita rozprávania o zbojníkoch v aktívnom repertoári ešte dnes. Ale možno sa stretnúť dokonca s pravým opakom. Tak napr. v niektorých obciach Turca sa nám zatiaľ v súčasnosti nepodarilo zapísať žiadne rozprávanie o zbojníkoch, hoci práve pre tieto obce bola príznačná zosilnená partizánska činnosť. Lenže udalosti druhej svetovej vojny v týchto obciach prinášali tak hlboké zážitky, poväčšine naplnené tragikou, že prehlušili všetko ostatné, i to, čo kedysi bolo významné. Pravdepodobne len tým si možno vysvetliť, že sa zachoval iba pojem zbojník, zatiaľ čo vlastné príbehy zapadli, hoci i tam kedysi tvorili pevnú súčasť rozprávačského fondu. Napr. dnes už asi málokto vie rozprávať o Jánošíkovi na sklabinskom zámku alebo o chýrnej Surovcovej puške o dvoch hlavných, ktorú si vraj sám zhotovil a ktorá bola kedysi uložená v múzeu sklabinského zámku.

Pri skúmaní stavu ľudového rozprávačstva sa mnohokrát preceňuje samotná úloha rozprávačských príležitostí a neraz ich nedostatkom sa priamočiari vykladá rozklad až zánik prozaickej tradície na rôznych miestach. Rozprávačské príležitosti však nemusia byť samočinne dané, môžu sa vytvárať zámerne podľa toho, či je o rozprávanie záujem, príp. dajú sa využívať akékoľvek príležitosti na rozprávanie. Pr-

voradý je teda vzťah k rozprávaniu, ktorý zase sám osebe, ak je negatívny, nemusí ešte mnoho znamenať, lebo sa môže časom meniť. Ak dnes možno pozorovať, že najmladšia generácia a čiastočne i generácia stredná nevie mnoho rozprávať o zbojníkoch, nevyplýva z toho, že tento stav potrvá navždy. Tu akoby sa situácia stále opakovala: Niekedy pozitívny vzťah k rozprávaniu trvá po celý život, avšak častejšie sa uplatňuje alebo vzniká v zrelšom veku. Vtedy sa pre rozprávanie i pre jeho prijímanie vytvára priaznivejšia klíma, na povrch sa dostávajú alebo môžu dostať i povesti o zbojníkoch, pripomínajúce tak ponnornú riekku.

Ak hovoríme o pozitívnom vzťahu k rozprávaniu, uvažujeme v rovine rozprávač-poslucháč (poslucháčsky kolektív). Jeden bez druhého nemôže existovať, ale prvoradá úloha prináleží rozprávačovi. Tu nás pochopiteľne najviac zaujíma, kto predovšetkým rozprával povesti o zbojníkoch. Hlboko do minulosti nemôžeme ísť, pretože nám chýbajú správy o rozprávačoch. Možno však uvažovať analogicky: Interpretmi povestí bývali prevažne muži, ktorí viac než ženy prinášali do svojho domova správy zo sveta a s väčšou obľubou zachovávali a ďalším generáciám odovzdávali i správy o minulosti. S týmto všeobecným zjavom korešpondujú i naše doterajšie poznatky o šírení povestí s tematikou zbojníckou, poznatky však — zdôrazňujeme — mladšieho dáta. Zo sprievodných údajov k zápisom povestí o zbojníkoch možno uzatvárať, že muži ako rozprávači niekedy i niekoľkonásobne prevyšujú ženy. Pokiaľ ide o povesti týkajúce sa Jánošíka, je to trikrát, o Vdovčíkovi muži rozprávali dvakrát častejšie ako ženy, súvislé rozprávania o Karolickovi sa podarilo zapísať len u mužov; o iných zbojníkoch vo svojich rozprávaniach referovali takmer len sami muži, o zbojníckych pokladoch približne dvakrát častejšie než ženy, i keď sú to práve ženy, ktoré majú v obľube viac než muži poverové rozprávania (démonologické povesti), ktoré svojimi motívmi vstupujú do podaní o zbojníckych pokladoch obzvlášť hojne. Zatiaľ čo muži rozprávajú akékoľvek povesti o zbojníkoch, ženy ako by sa uspokojovali len s tým,

že reprodukujú také, ktoré na slovenskej pôde zapustili hlboké korene.

Pri osvetľovaní značnej prevahy mužských informátorov treba brať do úvahy ešte inú okolnosť. Je pravda, že povesti o zbojníkoch oživali pri večierkach, priadkach a v „kudzeľných chyžach“ alebo aj v užšom rodinnom prostredí, kde ich počúvala aj mladšia generácia najmä od rozprávačov najstaršieho veku. Lenže vedľa toho povesti ako by boli výhradnou mužskou záležitosťou už preto, že muži sa schádzali tam, kde kedysi často prichádzali i zbojníci. Bývalo to v krčme, kde sa stretávali a stretávajú prevažne muži, a v krčme si rozprávali o zbojníkoch, či už sa priamo v nej alebo v inej krčme zbojníci v minulosti objavovali. Miestom mužských schôdzok bývali však tiež salaše a v nich bačovia radi rozprávali, že sa u nich alebo na niektorom susednom salaši zdržiavali zbojníci. Nie je preto náhodou, že zvlášť typickým interpretom povestí o zbojníkoch bol niekdajší bača a jeden z najlepších súčasných slovenských rozprávačov, Ján Králik (nar. 1886 v Čiernej Lehote, okr. Rožňava). Viac než štyridsať rokov strávil na salaši, kde sa ešte za jeho čias stretávali zbojníci, ktorým ako chlapec chodieval po pálenku, a tam sa tiež, z veľkej časti na základe otcovho rozprávania, stával z neho rozprávkár, avšak aj spevák a gajdoš, ktorý mal rád zbojnícke piesne. Jeho repertoár je široký, mnohostranný, každé podanie zo svojho fondu prednášal pôsobivo, so zmyslom pre detaily a s výraznou gestikuláciou a mimikou. Týmto spôsobom reprodukoval i svoje povesti o zbojníkoch.

POZNÁMKY

- 1 Pre celkové doplnenie treba sa zmieniť aj o určitom druhu symbiózy piesne a prózy. Možno ho ilustrovať ukážkou, v ktorej informátorka (Františka Dachová, nar. 1872 v Muránskej Lehote) najprv predniesla pieseň a potom k nej pripojila vlastné slová:

*Idú chýry po doline z Muráňa,
ulapili Šárkaníci husára.
Ktože to bol taký mordár na neho?
Ten Kartuňák chcel strieľať na neho.*

Ak z plejády slovenských interpretov povestí o zbojníkoch vyberáme len jedného, nijako tým nechceme umeniť význam rozprávačských osobností práve v súvislosti s tradíciami s tematikou zbojníckou. Mohlo by sa zdať, že rozprávača treba postaviť do popredia iba vtedy, keď tľmočí rozprávania patriace do opačnej kategórie, totiž do oblasti rozprávok v širokom slova zmysle. Lenže povaha slovenských povestí, ako sme ju v našom príspevku vyznačili v kapitole o tematike i v kapitole o folklórnej poetike, prezrádza, že nemálo záleží práve na rozprávačovi, na jeho invencii, na spôsobe stvárnenia a prednese vôbec. Rozprávač je na začiatku procesu a ak ním naopak svoj výklad uzatvárame, chceme len zovšeobecniť jeho nezastupiteľné miesto, jeho význam.

Náš pohľad do života slovenských rozprávání s tematikou zbojníckou nie je a nemôže byť úplný. Na druhej strane nie je to len pohľad do slovenských povestí, ale v nejednom bode sa hovorilo o všeobecných javoch, ktoré možno zaznamenať aj u iných národov. Znamená to, že povesti o zbojníkoch nemožno vidieť izolovane, ale s širokými súvislosťami teritoriálnymi, interetnickými a medzinárodnými vôbec. Len tak, po vzájomnom porovnaní vyniknú znaky zhodné, ale i znaky odlišné, ktoré možno považovať za slovenské špecifikum. Etnické zvláštnosti povestí o zbojníkoch nevidíme len v odlišnostiach, ale posudzujeme ich ako výslednicu interetnických kontaktov.

*Nestrielaťte, bračekovci, nič do mňa,
máte žinky, ulapte ma, zväžte ma.
Akže by smo svoje žinky nemali?
Zväli žinky a tak ho poväzali.*

„To sa stalo naozaj v Muráňu. Husár ušol od vojska a tu ho lapali v Muráňu. Ten husár sa volal Šimko, Kartuňák, to bol len taký sedliak, čo ho lapal. Tu na vrchoch na Šárkanici ho zastrelili. Na Šárkanicu sa aj dnes chodí na maliny. Tam

jesto jedna diera, kde sa ten husár ukrýval.“

- 2 Zatiaľ čo s postavou skutočného Jánošíka a skutočného Vdovčika už v dostatočnej miere zoznámila práve úvodná stať, je potrebné teraz uviesť hlavné údaje o Karolickovi, okolo ktorého sa zhromažďuje množstvo historiek, hoci tieto neprenikli za región Tatier a neraz ani ďalej od obce Ždiar.

Kedy sa presne Karolicek narodil, nepodarilo sa nám dosiaľ zistiť. Všetko nasvedčuje, že sa narodil v Ždiari, i keď v ždiarskej matrike príslušný zápis chýba. Avšak všetci informátori, ktorých sme sa na to opýtali pri výskume r. 1974, zhodne potvrdzovali jeho rodisko. Napr. najstaršia ždiarska občianka Júlia Mačáková (nar. 1879), ktorá sa ešte na neho pamätala, povedala, že „keď tu roľu mal, tak sa len tu narodil“. Alebo Mária Vaverčáková (nar. 1898) spomína: „Muž rozprával, že sa Karolicek narodil v Ždiari a on k nim chodieval, kamarátili sa s mužom.“ Alebo Jozef Pitoňák (nar. 1911), po matke z toho istého rodu ako Karolicek, udal: „To nebolo počuť, že by bol odniekaľ prišiel, narodil sa v Ždiari.“ Títo informátori a rozprávači rozmanitých príbehov o Karolickovi sa zhodujú aj v približnom dátume narodenia, vraj to bolo po roku 1830. Takmer všetci tiež uvádzajú jeho pravé meno: Karol Poroňský. Už toto priezvisko vedie k domnienke, či jeho predkovia neprišli z Poľska, z Poronina pri Zakopanom. Podľa ústneho podania Karolicek najmä do Poľska chodieval na zboj, hoci tam sa o jeho činoch nerozpráva. Avšak práve v poľskom Poronine, v matrike sobášených, bol zaznamenaný tento dôležitý údaj: Carolus Poroňski, pochádzajúci zo Ždiaru, dvadsaťosem ročný, oženil sa 7. 2. 1865 s Annou Galiczovou. S ústnym podaním sa teda tento zápis na jednej strane kryje, trochu sa však s ním rozchádza v odkaze na vek. Zdá sa, že bližšie k pravde je kežmarská matrika zomretých, zahrnujúca aj obec Rakúsy, kde Karolicek dokonal svoj život: „Karol Poroňsky (v matrike Poronszky Károly) zomrel 24. júna 1912 vo veku 81 rokov...“

- 3 Nie je možné každú z týchto postáv, zaregistrovaných teraz podľa našich vedomostí po prvý raz, ani zbežne charakterizovať, nehľadiac na to, že k mnohým z nich sa pripája iba meno, bez toho, že by sa neraz dalo niečo ďalšie

zistiť. Uspokojíme sa teda iba s výpočtom ďalších, kedysi poväčšine skrytých mien, aby sme aj tým naznačili kvantitatívny rozsah a rozmanitosť slovenských prozaických podaní o zbojníkoch, aj keď etnická proveniencia týchto postáv je rôzna: Antal-Krokovec, Balucha z Makytky, bratia Bobákovci, Brcko, Buček z Dúbravy, Bučko Čásár, Buro, Ďurman, Fifik, Filčík, Franko z Hankovej, Fuga Janko, Gaľan a Grhloš z Brádna, Glejdura, Haladina, Harnaď (Harnaš), Helek, Hlinka, bratia Hriňovci, Chudík, Ivčák, Jusko, Kapusta, Mišo Karas, Karolicek (Karol Poroňský), Kelemeš, Klinovský, Kontuľ, Kozák a Maloch z Hrozenkova, Krivá noha, Krivý Haladej, Haladina, Krudiš, Kupčík, Lelak, Litmanovský, Lukacko zo Šambrona, Mandíkovci, Imrich Medvedzík, Miklovič, Minek z Kukovej, Mišek, Miškovič, Munkač, Orlovský, Jašek Orniak, Peťko Pešta (alebo Peťk), Martin Rohan, Sula, Studník, Surgent, Šablíkovci, Martin Šimko, Michal Široký, Janko Tkačina, Tóvik, Úradník, Ursíny, Vandžura, Mišo Vdovčík, Vršovia, Vtáčkovia, zbojník-pustovník z Prašic, Žák, Žuchla, Žuran. — Endek a Sobek, Oleksa Dovbuš (Doboš), Gordar z Pačajoverchu, Štefan Hlavata (Holovaty), Nikola Šuhaj (Mykola Šuhaj, Šuhajda). — Barta, Bence, Imre Bogár, Fehér László, Patko (Patkó) Bandi, Róza (Ruža) Šándor, Šavaňú Józka (Šovaňo Jóži), Šobri (Šubri) Józka, Vindrócki, Vilém Bandi, Voroš Šándor — Rinaldo Rinaldini.

- 4 Porov. SIROVÁTKA, O.: K interpretaci zbojnické pověsti. In: Ludová kultura v Karpatoch. Bratislava 1972, s. 344.
- 5 Niekedy sa vplyv slovenskej tradície o zbojníkoch na typy mimo jej okruhu dá preukázať veľmi zreteľne, keď napr. na záver jedného variantu čarovnej rozprávky o Mariške (AaTh 710) sa objaví ohlas obrazu o poprave zbojníka: „Dal navozit velíkánsku kopu dreva a do tej kopy dal takého slúpa, ako čo toho Dovca obesili, a tam naverch ju priväzali...“. Iný názorný príklad poskytuje rozprávka „Chudobný Janík kráľom“ (Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 16, s. 27—31, č. 18; porov. Polívka II, s. 75). V nej starý zobračik poradil hrdinovi, aby si okolo veľkého palca až hore na plece okrátil strunu z jednej jablone, a keď sa tak stalo, dostal hrdina moc za tristo chlapov a spieval:

*Dajže, Bože, ešče,
hornym chlapcom šesce,
by bohatym brali
a chudobnym dali.*

Hrdina potom došiel do jaskyne a tam bol prichystaný obed pre dvanásť ľudí. Vzal si po lyžičke z každého obeda, vtom prišli zbojníci, hrdina sa skryl a zvolal: „Ach, flintečko moja, zastrel mi ich šescoch! Valašečko moja, porubaj ich šescoch.“ Stalo sa, na živé zostal len hajtman. Už podľa tohto posledného motívu možno ľahko poznať, že tu opäť ide o veľmi známu a neobyčajne rozšírenú látku (AaTh 590A), pre ktorú sa najskôr hodí označenie „Zradná matka“ (tá práve sa v ďalšom deji, keď sa spojila s poraneným hajtmanom, pokúša zniesť hrdinu zo sveta).

Piesňová vložka sa pochopiteľne hlási k folklórnemu podaniu o zbojníkoch. Zbojníci sami však opäť tu zohrávajú negatívnu úlohu lupičov a vrahov, ktorých treba zneškodniť. Rozprávanie ako celok nepochybne treba vylúčiť z okruhu nášho záujmu, ale napriek tomu situácia nie je taká jednoduchá — ukážeme ešte, prečo práve s variantami tejto čarovnej rozprávky treba počítať, hoci nie s variantami ako celkami, ale iba s motívom, ako hrdina nadobudne nadprirodzenú moc či silu.

- 6 Najvýraznejším príkladom je zatiaľ spomenutý typ o okradnutej krčmárke, ktorý sa pri klasifikácii priraduje k základnej látke o šikovnom zbojníkovi (AaTh 1525Q* s názvom „Zlodejský tanec“, pre naše podania lepšie „Zbojnícky tanec“) a charakterizuje ho táto osnova: Zatiaľ čo jeden zbojník spieva a tancuje, jeho druh (druhovia), keď ostatní prítomní boli zaujatí tancom a piesňou, vo vedľajšej miestnosti (komore, maštali) kradli. Zdá sa, že ide o veľmi rozšírený typ. Aarne-Thompson uvádza síce iba tri litovské a sedem ruských variantov, ale nový katalóg východoslovanských rozprávok (Spravniteľnyj ukazateľ sjužetov, Leningrad 1979) odkazuje pod číslom 1525 L* ešte na početné záznamy ukrajinské a bieloruské, poľský katalóg Krzyżanowského pod typ 1525 Q* zahrnuje deväť textov atď.
- 7 Słownik folkloru polskiego. Warszawa 1965, s. 348.
- 8 MELICHERČÍK, A.: Jánošíkovská tradícia na Slovensku. Bratislava 1952, s. 239—240.
- 9 Tento text pochádza z roku 1950, kedy ho

interpretoval v Podbieli 78-ročný Jozef Líška (GAŠPARÍKOVÁ, V.: Povesti o zbojníkoch zo slovenských a poľských Tatier. Bratislava 1979, s. 81, č. 6):

„Raz po dobrom obede ľahol si (Jánošík) pod jednu jedľu. Skôr ako zaspal, prileteli na ňu tri víly. Radili sa, či nájdu takého junáka, ktorý by si zaslúžil ich poklady. Prvá povedala, že má takú sekeru, čo na rozkaz sama rúbe. Druhá mala košeľu, v ktorej je každý neviditeľný. Tretia zas opasok, ktorý prepožičal tomu, kto sa ním opásal, silu za dvanástich chlapov. O rok že sa znova zídu a povedia si, či niektorá takého človeka našla. Vtom zbadali Jánošíka, ktorý sa robil, že spí. Chceli ho probovať, či mocne spí, a tak mu na holé brucho uhlie nakládli. Jánošík sa však neprezradil a aj to vydržal. Víly boli spokojné, vzali svoje poklady, išli k jednej jaskyni, tri razy dupli nohou a vraveli:

„Skala, otvor sa!“

Tam všetko schovali, jaskyňa sa zavrela a ony odleteli preč. Jánošík dával na všetko dobrý pozor, urobil tak ako víly, jaskyňa sa mu otvorila a on si z nej vybral poklady. Sekerke rozkázal, aby tú najvyššiu jedľu zotal, a hneď sa aj tak stalo. Potom proboval jeden vysoký strom preskočiť, a aj to sa mu podarilo. Len tú košeľu nemal kde vyskúšať, lebo tam nikoho nebolo. Vybral sa na Kráľovu hoľu, ale tam v Medvedovej jaskyni bola už usalašená Hrajnohova banda. Najprv sa hádali, ale potom, keď chlapci videli, čo všetko vie a akú má silu, nuž mu prisahali vernosť a poslušnosť ako svojmu vodcovi.“

- 10 S takýmto pozorovaním sa stretávame v povesti veľmi často, ale aby sme zdôraznili odchýlku od rozprávky, s ktorou povest o zbojníkoch v nejednom prvku tak výrazne korešponduje, pripojíme niekoľko príkladov. Niekedy porovnanie s dneškom zostáva vo všeobecnej rovine: „To bolo dakedy, a to nebolo tak ako dneska.“ Jasnejší rozdiel vystupuje pri odkaze na niekdajšiu spoločenskú formáciu: „Bolo to všetko ešte za poddanstva, keď ešte chudobný človek musel robiť na pánov.“ Zatiaľ čo tu jasne ide o odvolávku na obdobie feudalizmu, inokedy sa rozprávač uspokojí iba s poukazom na staršie pracovné techniky: „...lebo vtedy sa mlátilo s cepami, nebolo strojov ako dneska.“ — „A to vtedy ešte nebolo ani mlynkov, to tak sa vialo takými drevenými lyžicami na humne.“ Azda zo všetkého najčastejšie sa v roz-

právaniach a podobne aj v povestiach o zbojníkoch objavuje upozornenie, že kedysi dávno sa necestovalo tak ako dnes: „...ale to nebolo vtedy tak ako teraz. Tu sa muselo chodiť cez hory a peši.“

- 11 Na ilustráciu uveďme aspoň jednu verziu:

*Podlieštie, podlieštie,
zelené podlieštie,
dajže, panebože,*

*hörnym chlapcom štestie,
by bohatým brali
a chudobným dali.*

- 12 Za určitú analógiu možno napr. neskoršie považovať verše Jána Jamricha ml. z roku 1833, ktoré končia popravou zbojníka Vdovca a ktoré boli napísané v podobe jarmočnej piesne bezprostredne po jeho smrti, najskôr ako ohlas aktuálneho rozprávania.

LITERATÚRA

- DOBŠINSKÝ, P.: Prostonárodné obyčaje, povery a hry slovenské. Turč. Sv. Martin 1880.
- GAŠPARÍKOVÁ, V.: Zbojník Michal Vdovec v histórii a folklóre gemerského ľudu. Bratislava 1964.
- GAŠPARÍKOVÁ, V.: K problematike interetnického katalógu prozaických podaní. Slov. Národop., 14, 1966, s. 457—464.
- GAŠPARÍKOVÁ, V.: Z problémov súčasnej folkloristiky v Slovensku. In: Literatúra Ľudova 11, 1967, č. 1—3, s. 61—76.
- GAŠPARÍKOVÁ, V.: Na besedách s gemerským rozprávkárom. In: Gemer. Národopisné štúdie 1. Rimavská Sobota 1973, s. 163—202.
- GAŠPARÍKOVÁ, V.: Povesti o zbojníkoch zo slovenských a poľských Tatier. Bratislava 1979.
- GAŠPARÍKOVÁ, V.: Jánošík. Obraz zbojníka v národnej kultúre. Bratislava 1988.

- HORVÁTH, P.: Vznik a vývoj zbojníctva v slovenskej oblasti Karpát. Pozri štúdiu v tomto čísle Slovenského národopisu.
- HRUŠOVSKÝ, J.: Jánošík. Praha 1934.
- KRZYŻANOWSKI, J.: Polska bajka ludowa w ukladzie systematycznym I—II. Wrocław — Warszawa — Kraków 1962—1963.
- MAČÁK, I.: K problematike zbojníckej piesne. In: Vlastived. Čas. 12, 1963, s. 60—63.
- MEDVECKÝ, A.: Detva. Ružomberok 1905.
- MELICHERČÍK, A.: Jánošíkovská tradícia na Slovensku. Bratislava 1952.
- POLÍVKA, J.: Súpis slovenských rozprávok I—V. Turč. Sv. Martin 1923—1931.
- SAUČIN, L.: Jánošík vo výtvarnom umení. In: Vlastived. Čas. 12, 1963, s. 24—31.
- SIROVÁTKA, O.: K interpretaci zbojnícké pověsti. In: Ethnographia carpatica. Bratislava 1972, s. 337—345.
- SOLC, J.: Jánošíkovská tradícia v národnoslobodzovacom hnutí. In: Vlastived. Čas. 12, 1963, s. 52—54.

Slovenský národopis

Časopis Národopisného ústavu Slovenskej
akadémie vied

Ročník 36, 1988, číslo 3—4

Vychádza štyri razy do roka
Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej
akadémie vied

Hlavná redaktorka
Čl. kor. SAV BOŽENA FILOVÁ

Výkonná redaktorka
PhDr. ZORA VANOVIČOVÁ

Typografia: *Eva Kovačevičová*

Redakčná rada: PhDr. Ján Botík, CSc.,
PhDr. Soňa Burlasová, CSc., doc. PhDr.
Václav Frolec, CSc., PhDr. Viera Gašparí-
ková, CSc., doc. PhDr. Emília Horváthová,
CSc., PhDr. Soňa Kovačevičová, CSc.,
PhDr. Igor Krištek, CSc., PhDr. Milan Leš-
čák, CSc., doc. PhDr. Ján Michálek, CSc.,
PhDr. Ján Mjartan, DrSc., doc. PhDr. Šte-
fan Mruškovič, CSc., PhDr. Viera Nosá-
lová, CSc., prof. Antonín Robek, DrSc.,
PhDr. Peter Slavkovský, CSc., PhDr. Vie-
ra Urbancová, CSc.,

Redakcia: 813 64 Bratislava, Klemensova 19
Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného
povstania, n. p., Martin

Registr. zn. F 7091

Jednotlivé číslo Kčs 40,—; celoročné pred-
platné Kčs 80,—

Recširuje, objednávky a predplatné prijí-
ma PNS — ÚED, Bratislava, ale aj každá
pošta a doručovateľ. Objednávky do za-
hraničia vybavuje PNS — Ústredná expe-
dičia a dovoz tlačie, Gottwaldovo nám. 6,
884 19 Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej aka-
adémie vied, 1988

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ

Журнал Института этнографии Словацкой
Академии Наук

Год издания 36, 1988 № 3—4

Издается четыре раза в год

«ВЕДА», издательство Словацкой Академии
Наук

Редакторы Д-р Божена Филова и Д-р Зора
Вановичова

Адрес редакции: 813 64 Братислава, Клемен-
сова 19

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE

Zeitschrift des Ethnographischen Institutes
der Slowakischen Akademie der Wissen-
schaften

Jahrgang 36, 1988, Nr. 3—4. Erscheint
viermal im Jahre

Herausgegeben vom VEDA, Verlag der
Slowakischen Akademie der Wissen-
schaften

Redakteure PhDr. Božena Filová und
PhDr. Zora Vanovičová

Redaktion: 813 64 Bratislava, Klemenso-
va 19

SLOVAK ETHNOGRAPHY

Journal of the Ethnographic Institute of
the Slovak Academy of Sciences

Volume 36, 1988, No. 3—4

Published quarterly by VEDA, the Pub-
lishing House of the Slovak Academy of
Sciences

Managing Editors PhDr. Božena Filová
and PhDr. Zora Vanovičová

Editor: 813 64 Bratislava, Klemensova 19

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'Ethnographie de
l'Académie slovaque des sciences

Année 36, 1988, No. 3—4

Paraît quatre fois par an. Editions de
VEDA, maison d'édition de l'Académie
slovaque des sciences

Rédacteurs: PhDr. Božena Filová et
PhDr. Zora Vanovičová

Rédaction: 813 64 Bratislava, Klemenso-
va 19

Distributed in the socialist countries by
SLOVART Ltd., Leningradská 11, Brati-
slava, Czechoslovakia, Distributed in West
Germany and West Berlin by KUBON
UND SAGNER, D-8000 München 34, Post-
fach 68, Bundesrepublik Deutschland. For
all other countries, distribution rights are
held by JOHN BENJAMINS, B. V., Peri-
odical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Am-
sterdam HOLLAND

